

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum Nagel, A.H.M.

Citation

Nagel, A. H. M. (2020, January 29). *De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/83482>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/83482>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/83482> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Nagel, A.H.M.

Title: De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum

Issue Date: 2020-01-29

IV

SPIERS HANDLEESKUNDIGE NALATENSCHAP

11 Spier heeft meer leerlingen gehad dan wordt verondersteld

Enkele weken nadat Etty Hillesum begin juni 1943 naar kamp Westerbork is vertrokken, vertelt ze het thuisfront in Amsterdam per brief dat zij daar een man heeft ontmoet die ooit voor een handanalyse bij Spier en zijn leerlingen is geweest. Binnen de kortste keren zaten Hillesum en die man middenin de handleeskunde. “Ik ontmoet hier trouwens vele objecten en leerlingen”, deelt Hillesum met haar vrienden, en “we zeggen allemaal hetzelfde: wat een groot geluk, dat hij er niet meer is”.¹ Anders gezegd, Spiers overlijden heeft ervoor gezorgd dat het kampleven hem bespaard is gebleven. Volgens Hillesum en degenen met wie zij over Spier spreekt, zou hij eraan onderdoor zijn gegaan.

Aangezien van de meer dan honderdduizend mensen die in het kamp op de Drentse hei belandden niet meer dan vijfduizend terugkeerden, wekt dit, in combinatie met de informatie dat alleen Adri Holm met de psychochirologie is doorgegaan, de indruk dat de psychochirologie bijna tegelijk met Spier is heengegaan.² Dit klopt niet met de feiten. Van de tallozen die van Spier les hebben gehad (§ 11.1), heeft Hertha Levi ervoor gezorgd dat Spiers manuscript is uitgegeven (§ 11.3), waardoor anderen met zijn werk hebben kunnen kennismaken. Daarnaast hebben er tien langdurig als handleeskundige gewerkt (§ 11.2) en heeft de publicatie van Hillesums dagboeken ertoe geleid dat een aantal ‘kleine verhalen’ over het voortleven van Spiers handleeskunde zijn opgetekend (§ 11.4).

11.1 Ongeveer veertig cursisten van Spier zijn met naam en toenaam bekend

Van alle mensen die ergens tussen 1929 en halverwege 1942 van Julius Spier les hebben gehad in het handlezen – er moeten meer dan honderd serieuze cursisten zijn geweest³ – zijn ongeveer veertig met voor- en/of achternaam bekend. Minder dan de helft hiervan is achterhaald via de dagboeken en brieven van Etty Hillesum. Behalve de vijf Spierclub-leden in enge zin en

¹ Hillesum, *Het Werk*, 649 (26 juni 1943).

² Hillesum, *Het Werk*, 718 noot 5; JWR in gesprek met Dicky van de Heuvel-de Jonge, Hanneke Starreveld-Stolte en Henny Neitzel-Tideman.

³ In dertien jaar tijd verzorgde Spier regelmatig cursusbijeenkomsten. De laatste drie jaar in Berlijn bestond de groep, waar regelmatig cursisten bijkwamen en afvielen en men wekelijks les had, gemiddeld uit tien personen. In Amsterdam varieerden de lessen in grootte van drie à vijf tot wel twintig aanwezigen en gaf Spier soms drie keer per week les (JWR in gesprek met Annamarie Mommsen en Henny Neitzel-Tideman). Uitgaande van tien serieuze cursisten per jaar, gedurende een periode van dertien jaar, komt dit neer op honderddertig cursisten.

Liesl Levie, behoren tot de cursisten van Spier in Nederland Jet van der Hagen,⁴ Wiep Poelstra,⁵ Leonie Snatager,⁶ Johanna Stahl⁷ en Juliana Vasseur.⁸ Niet door Hillesum genoemd maar eveneens tot de Amsterdamse cursistengroep behorend zijn Renate Müller⁹ en Mimi Veerman-de Vries. Mogelijk volgde Marietje Meijlink de cursus,¹⁰ en vier vrouwen van wie Henny Tideman alleen de voornamen registreerde: Wilma, Mignon, Annita en Käthe.¹¹

Van de Nederlandse pupillen die lang vóór Spiers vestiging in Amsterdam onderricht van hem hebben gehad, hebben alleen Jet Rümke-Everts,¹² Phyllis Jaarsma (pseudoniem van Elisabeth Jansma-Engers) en de eerdergenoemde Joh. C. P. Alberts¹³ sporen nagelaten. Alberts en Rümke-Everts hebben zich slechts tijdelijk met het handlezen beziggehouden;

⁴ Op 31 januari 1940 liet Spier Hertha Levi in een brief weten die avond een afspraak met *Fräulein* van der Hagen te hebben. Ruim drie jaar later schreef Etty Hillesum in haar dagboek dat “die kleine pittige Hagen” haar “grappig-openhartig” had gezegd: “Daar op die cursus viel je me direct op” (Hillesum, *Het Werk*, 322, 324 (29 maart 1942); 428 (12 juni 1942), 684 (18 augustus 1943)). Henrica Elisabeth Maria (Jet) van der Hagen (’s-Hertogenbosch, 14 oktober 1903 – Driebergen, 11 maart 1984) arriveerde in 1935 uit Batavia in Amsterdam. Ze was secretaresse bij de Javaansche Bank en bevriend met Swiep van Wermeskerken.

⁵ Hillesum, *Het Werk*, 106 (9 september 1941): “Donderdagavond [11 september 1941] moet ik Wiep inleiden over de Chirologie.” Wiepkje (Wiep) Poelstra (Menaldumadeel, 15 mei 1907 – Amstelveen, 21 februari 1983) werkte als beroepskeuze-adviseuse bij het Gewestelijk Arbeids Bureau in Amsterdam. Door haar werk had Poelstra belangstelling voor de psychochirologie (Hillesum, *Het Werk*, 74 (4 augustus 1941), 114 (25 september 1941), 124 (3 oktober 1941), 730 noot 74).

⁶ Leonie Snatager ontmoette eenmaal de arts Jacob C. Wolterbeek (1900-1985), die het handlezen ook beoefende en met wie ze een uitgebreid gesprek erover voerde. Na afloop realiseerde Snatager zich dat er nog andere methoden van handlezen bestonden en dat haar kennis beperkt was tot slechts “één cursus van één chiroloog”. De arts Wolterbeek was bevriend met de handlezer Jo Klok. Op grond van hetgeen Snatager over Klok vernam, meende ze dat hij “zeker een Neptunus-berg” had, maar door zijn gave zou worden beheerst in plaats van zijn gave te beheersen (brieven van Leonie Snatager aan Julius Spier, 5 en 14 juni 1942; archief Bernard Penney; vergelijk Bijlage 4, nr. 21).

⁷ “Ik zei hem dat hij z’n vak prostitueert voor die nazi’s (...) En die duitse soldatenpetten op de kapstok bij die ‘Stahl’: Wild en treurig werd ik” (Hillesum, *Het Werk*, 248 (24 januari 1942)). “Frau Stahl was geen Jodin, wel een Duitse. Ze was een vreselijk bot mens, die de neiging had zich onhandig uit te drukken. Ze werd [daarvoor] geregeld op de vingers getikt” (JWR in gesprek met Dicky van de Heuvel-de Jonge). Johanna Stahl (g. Kierberg, 5 augustus 1898) was pensionhoudster aan de Albrecht Dürerstraat 4. In 1953 is ze naar Zweden verhuisd.

⁸ “Een beetje over hem [Julius Spier] geboemd met die aardige Juliana” (Hillesum, *Het Werk*, 82 (7 augustus 1941)); “Juliana Vasseur. Een van de eerste leerlingen van Spier” (Hillesum, *Het Werk*, 731 noot 82; vergelijk Nagel & de Costa, “Bij jou voor anker gaan”, 109). Juliana Clothilde Wilhelmina (Juul) Vasseur (Libau, 11 april 1914 – Nijmegen, 12 augustus 2009) studeerde Sociale Geografie in Utrecht en werkte als bibliothecaresse aan de R.K. Universiteit Nijmegen.

⁹ “Renate Muller heeft een verhouding gehad met Swiep [van Wermeskerken]. Een Duitse dame, ze had vier kinderen, haar man was omgekomen (...) Renate zat wel in de Spiergroep” (JWR in gesprek met Annette van der Hof).

¹⁰ Van Marietje Meijlink is een door haar geschreven handanalyseverslag bewaard gebleven (archief Peter Meijlink; Bijlage 1, tabel 1, nr. 4).

¹¹ Uit dagboekantekeningen van Henny Tideman d.d. 15 september 1942, toegevoegd aan het interviewverslag van JWR met Henny Neitzel-Tideman. Vergelijk Nagel, ‘Wanneer schreven Henny Tideman en Etty Hillesum in *Levenskunst?*’, 153; *Id.*, ‘Henny Tideman en de wijsheden van Julius Spier en anderen’, 159, 166.

¹² Hillesum, *Het Werk*, 175 (4 december 1941); JWR in gesprek met Jet Rümke-Everts; zie Bijlage 1, tabel 2.

¹³ Zie § 10.6; Bijlage 2, nr. 1.

Jansma/Jaarsma is het haar leven lang blijven beoefenen en heeft ook tussen 1939-1942 van Spier les gehad. Verder heeft Spier in het kader van de organisatie van een cursusbijeenkomst eenmaal aan Rümke-Everts de namen van tien (potentiële) deelnemers doorgegeven.¹⁴ Van Rie Workum-Koster bestaat het vermoeden dat zij de beginselen van de handleeskunde van Spier heeft geleerd.¹⁵

Over Spiers Duitse en Zwitserse cursisten heeft Etty Hillesum niets genoteerd, uitgezonderd Hertha Levi. Onder deze vroege cursisten ressorteren Elsbeth Ackermann, Ernst Bernhard, Madame Freudenberg, Katya Klopfer-Seltzer, Margaret Mamlok-Stern, Kate Marcus, Annamari Mommsen, Julie Neumann-Blumenfeld, Charlotte Wolff en Rudolf Zipkes.¹⁶ Verwijzingen zijn er naar Katherine (indertijd de partner van Charlotte Wolff), de moeder van de beste vriendin van Liesl Levie (de vrouw die de Russische lekkernij voor Spier aan Liesl meegaf toen zij naar Amsterdam vertrok) en de persoon die aan Issberner-Haldane schreef dat Spier het werk van Issberner-Haldane gebruikte. Twee advertenties uit 1933 van een praktijk genaamd Chiros, “das Atelier für Psychochirologie, wissenschaftliche Handlesekunst” in Wenen, doen vermoeden dat een handlezer uit Oostenrijk een cursist is van Spier, of door Spier is geïnspireerd om de eigen handleeskunde tot psychochirologie te ‘verheffen’.¹⁷ Waarschijnlijk is ook Erika Schlegel-Taeuber uit Zürich een leerling geweest,¹⁸ net als Madame Garnett, die in

¹⁴ Deze (potentiële) cursisten waren: Caroline F.E. Fels-Dommers (1894–1956), indertijd de tweede echtgenote van de architect Hendrik Fels (1882–1962); de van elkaar gescheiden Adrienne J. van Fenema-Cazius (1904–1963) en Hendrik M. van Fenema (1901–1983); N. van Nes uit Voorburg; de Zweedse Hilda Kristina Stiernström (g. 1893); G. Berlage (vermoedelijk Gesina Berlage (g. 1903) of Gertje W. Berlage (g. 1906)); Hermina B.C. Liebmann-Kracht (g. 1892), de eerste vrouw van de danser en kunstschilder Arthur H.O. (Harold) Liebmann (1895–1960); R. van Drooge uit Leiden; de gescheiden Caroline C.V. Twiss-Schmidt Ernsthuisen (1894–1978) en Helena G. van der Burg-Blanken (g. 1893), vrouw van een automobielhandelaar uit Scheveningen (brief van Julius Spier aan Jet Rümke-Everts, 17 december 1934; archief Paulien Bom-Bos).

¹⁵ Hendrika Christina (Rie) Workum-Koster (1905–1990) adverteerde op 8 februari 1968 in *De Telegraaf*: “Gevestigd R. Workum-Koster Chirolage Courbetstraat 27, A’dam-Z. Karakteranalyse, adv. v. leer- en gedragsmoeilijkh., beroepskeuze, hand- en nageldiagnostiek. Consult na afspraak.” Het echtpaar Workum was oktober 1940 aan de Courbetstraat 27 komen wonen en vertrok er pas in april 1989. Dit betekent dat Workum-Koster Julius Spier zal hebben gekend en haar eerste lessen handleeskunde van hem kan hebben gehad. Op het naambordje stond in elk geval ‘psychochirologie’, aldus Jan Geurt Gaarlandt. Hij had het gezien toen hij in 1981 de Courbetstraat 27 bezocht om na te gaan waar Spier indertijd had gewoond (persoonlijk gesprek van AN met Jan Geurt Gaardlandt, 7 november 2018). De nageldiagnostiek in de advertentie duidt op invloed van Issberner-Haldane. Mogelijk heeft Rie Workum contact (en les?) gehad van Mary Igel-de Graaf (Bijlage 4, nr. 14).

¹⁶ De Joodse jurist, schrijver en astroloog Rudolf Gabriel Zipkes (Zürich, 28 april 1911 – Zürich, 3 april 2013) volgde in februari 1936 in Zwitserland een cursus van Spier. Kopieën van enkele bladzijden korte aantekeningen van een les d.d. 24 februari 1936 zijn bewaard (emails van Manfred Magg aan AN, 9 oktober 2017 en 5 juli 2018).

¹⁷ Zie de advertenties van Chiros in *Die Bühne: Zeitschrift für Theater und Gesellschaft* (342), 1932, 56, en de *Neue Freie Presse*, 30 januari 1933. Vergelijk afb. 9a & 31.

¹⁸ In de verzameling van “Dr. med. L. Schlegel” zat een handafdruk van Jung uit 1930 die door “Frau Dr. Schlegel” afgenomen zou zijn (Debrunner, ‘Altersbedingte Handlinienänderungen beim männlichen Geschlecht’, 287). Eerder merkte Debrunner over deze afdruk op: “Möglicherweise nahm ein Schüler Spiers ein Jahrzehnt früher [ca. 1931] bereits einem Abdruck” (Debrunner, ‘Ein Handabdruck von C.G. Jung’, 263). Frau Schlegel is naar alle waarschijnlijk Erika Schlegel-Taeuber (1884–1973). Zij maakte sinds 1916 in Zürich deel uit van de kring rond Jung (vergelijk § 12.1 noot 5).

januari 1939 voor een studiekkring in Parijs een causerie hield over “la méthode *Chirologie scientifique* du D^r [sic] Julius Spier”.¹⁹ De chiroloog en grafoloog Willem H. Holsboer uit Davos zal zich in het werk van Spier hebben verdiept en wellicht een lezing hebben bijgewoond. Holsboer schreef in 1930 een artikel waarin hij refereerde aan “den heer Spiehr [sic], professor voor handlijnkunde [sic]”.²⁰

11.2 Tien van Spiers leerlingen brengen de handleeskunde verder de wereld in

De tragiek van Julius Spier is dat hij – als gevolg van het gruwelijk tijdsgewricht en zijn relatief vroege dood – geen ‘school voor psychochirologie’ heeft kunnen nalaten. De leerlingen uit Berlijn trokken “weg weg weg...”, aldus Annamarie Mommsen, “dat is überhaupt ons noodlot geweest”.²¹ De keerzijde van dit lot is dat de beginselen van Spiers psychochirologie via verschillende leerlingen over de wereld verspreid zijn geraakt.

11.2.1 *Elsbeth Ackermann is mede-auteur van *Mysterium Mensch: Eine Einführung in der Psychologie auf Grund der Hand* (1938)*

Een pupil over wie weinig is gevonden, is de niet-Joodse Elsbeth Ackermann. Zij staat in de 1936-editie van het *Branchen-Fernsprechbuch* (telefoonboek voor beroepen) voor Berlijn en omgeving onder de beroepscategorie Grafologen: ‘Ackermann, Elsbeth, Psycho-Chirologin’. Ze is niet opgenomen in het Berlijnse beroepentelefoonboek van 1934, dus mogelijk begon de grafologe/psychochirologe Ackermann haar praktijk in Berlijn precies in dat jaar, 1934, of in 1935.

In 1938 publiceert Ackermann samen met Hugo Steindamm *Mysterium Mensch: Eine Einführung in der Psychologie auf Grund der Hand*.²² Negen jaar later komt hiervan de tweede, gewijzigde druk uit onder een andere titel: *Hand und Persönlichkeit* (1947). Nog eens elf jaar later schrijft het duo *Kriminelle Anlagen in Hand und Handschrift* (1958).

In *Mysterium Mensch* (1938) wordt niet naar Spier verwezen. Het voorwoord bevat wel een zin die regelrecht van hem afkomstig lijkt, namelijk de stelregel dat chirologie niet verward dient te worden met chiromantie: “Notwendig ist ferner die Erklärung, daß diese Arbeit nichts mit Chiromantie zu tun hat, daß im Gegenteil eine wesentliche Aufgabe darin bestand, alle

¹⁹ Anoniem, ‘Cercle de Paris’, *La Nouvelle Éducation* 18(177), 1939, 108-109, 108: “[À] la réunion de janvier, présidée par notre amie Gisèle Féry, Mme Garnett expose fort clairement la méthode de *Chirologie scientifique* du D^r [sic] Julius Spier: la *main* est des plus révélatrice, étant inaccessible aux influences extérieures (...).”

²⁰ Holsboer, ‘Hand en karakter’, 1614. Zie ook § 10.5.2; Bijlage 4, nr. 18; afb. 10b.

²¹ JWR in gesprek met Annamarie Mommsen.

²² Hugo Steindamm & Elsbeth Ackermann, *Mysterium Mensch: Eine Einführung in die Psychologie auf Grund der Hand*, Berlin: Berliner Buch- und Zeitschriften-Verlag E.O. Erdmenger & Co, 1938.

Mantik, alle Wahrsagung und Prophezeiung vom Wissen unserer Chiologie scharf zu trennen.”²³

Spier vindt dit boek van zijn voormalige leerling Ackermann “ein sehr schlechtes Buch”.²⁴ Op grond waarvan hij deze mening is toegedaan, legt hij niet uit. Het kan echter zijn dat Elsbeth Ackermann degene was die negatieve informatie over Spier doorspeelde naar Issberner-Haldane (§ 9.5.3). Feit is namelijk dat Ackermann en Steindamm in het jaar dat *Mysterium Mensch* verschijnt een bijdrage leveren aan de zogenoemde *Ebertin-Kalender* of *Regulus-Kalender* voor 1939.²⁵ Deze jaarlijkse kalender dan wel almanak is uitgegeven door de in Duitsland gerenommeerde astrologen Elsbeth P. Ebertin-Schmidt (1880–1944) en Reinhold Ebertin (1901–1988).²⁶ Moeder Elsbeth Ebertin is een fervent aanhanger van Hitler, zoon Reinhold Ebertin is een tijdlang betrokken bij de ariosofie en een goede bekende van Ernst Issberner-Haldane.²⁷ Ackermann en Steindamm zullen affiniteit hebben gehad met dit ariosofische milieu, anders zouden ze niet in de *Ebertin-Kalender* voor 1939 staan. Het valt niet uit te sluiten dat Ackermann in een vroeg stadium bij Spier lessen is gaan volgen en Issberner-Haldane hierover heeft bericht.

Met de brief waarin Spier zijn oordeel geeft over het boek van zijn “frueheren Schuelerin”, stuurt hij de dan nog ongepubliceerde recensie van *Mysterium Mensch* (1938) mee die hij van Jungs secretaresse heeft ontvangen. Deze recensie is “auf Veranlassung von Jung geschrieben” en zou in een “fuehrendend medizinischen Blatt” verschijnen.²⁸ Het stukje verschijnt uiteindelijk pas twee jaar later, in het *Zentralblatt für Psychotherapie und ihre Grenzgebiete* onder de naam van de redacteur van het blad, Carl Alfred Meier.

Volgens Meier zijn de ambities van Steindamm en Ackermann zeer groot. De auteurs beogen een inleiding in de psychologie te geven en een karakterologische duiding van de hand, maar verbinden slechts individuele kenmerken van de hand via symbolen aan de ‘kosmos en zijn wetten’. Ze larderen dit geheel met uiteenlopende citaten, hetgeen “eher ablenkend als klärend” werkt.²⁹ Bovendien mist Meier in het boek “die Erwähnung des Hauptförderer der

²³ Steindamm & Ackermann, *Mysterium Mensch*, 12.

²⁴ Brief van Julius Spier aan Johan van Tricht, 8 maart 1940 (archief Literatuurmuseum, Den Haag).

²⁵ Hugo Steindamm & Elsbeth Ackermann, ‘Das Herz in der Hand’, in: *Ebertin-Kalender 1939: Regulus-Kalender, kosmobiologischer Ratgeber für Stadt und Land*, Görlitz: Regulus Verlag, 1938, 71-75. In dezelfde uitgave staat in de boekbesprekingsrubriek een positief stukje over *Mysterium Mensch* van Steindamm & Ackermann.

²⁶ Reinhold Ebertin, *Das Schicksal in meiner Hand*, Aalen: Ebertin Verlag, 1975, 16. Ofschoon het onder Hitler steeds lastiger werd om astrologische werken uit te geven, mocht de *Ebertin-Kalender* voor 1939 wel verschijnen (Kurlander, *Hitler's monsters*, 113).

²⁷ Reinhold Ebertin en Issberner-Haldane zaten in de redactie van het in 1926 gelanceerde *Zeitschrift für Menschenkenntnis und Schicksalforschung*. In 1933 maakten ze allebei deel uit van een kleine kring die als “geistige Front” tegenwicht wilde bieden aan het nationaalsocialisme (Goodrick-Clarke, *The occult roots of Nazism*, 168).

²⁸ Brief van Julius Spier aan Johan van Tricht, 8 maart 1940 (archief Literatuurmuseum, Den Haag).

²⁹ C.A. Meier, ‘Steindamm, Hugo und Ackermann, Elsbeth, *Mysterium Mensch*’, *Zentralblatt für Psychotherapie und ihre Grenzgebiete* 13(5), 1942, 306. De psychiater en Jungiaanse psycholoog Carl Alfred Meier (1905–1995) schreef de recensie in opdracht van Jung. Meier was in 1931 aan de studie psychiatrie in de Burghölzli begonnen. De kans is groot dat hij Spier tijdens een van diens jaarlijkse bezoeken aan Zürich aan het werk heeft gezien.

Chirologie, Julius S p i e r, dessen Forschungsergebnisse den chirologischen Einsichten des Buches zugrunde liegen".³⁰

Uit Spiers opmerkingen kan worden afgeleid dat hij het boek van Steindamm en Ackermann niet representatief vindt voor een goede combinatie van psychologie en handleeskunde en dat hij Jungs mening over het boek, verwoord door Meier, volledig deelt. Indien Ackermann inderdaad degene is die aan Issberner-Haldane liet weten dat Spier gebruik maakte van Issberner-Haldane's werk maar daar niet openlijk voor uitkwam, is het begrijpelijk dat in *Mysterium Mensch* niet naar de psychochirologie van Spier is verwezen.

11.2.2 Charlotte Wolff verricht handleeskundig onderzoek in Parijs en Londen

Ergens in de zomer van 1931 verneemt de arts Charlotte Wolff (Riesenburg, 30 september 1897 – Londen, 12 september 1986) van een collega over Julius Spier. Wolff en haar partner uit die tijd, een vrouw genaamd Katherine, worden direct door de nieuwe wijze van handlezen geïnspireerd en besluiten aan zijn cursus mee te doen. Hoewel de lessen bestemd zijn voor cursisten met een medische achtergrond en Katherine geen scholing in die richting heeft, vindt Spier het goed dat zij aan de cursus deelneemt.

Nadat Wolff een poosje verstek heeft laten gaan, stuurt Spier aan de zeer geëerde, beste Fräulein Wolff een briefje om haar te laten weten dat het hem niet lukt haar telefonisch te bereiken. Hij wil graag weten waarom zij, een van zijn "begabtesten und eifrigsten Schülerinnen", sinds januari 1932 niet meer op de "Übungsabenden" is verschenen.³¹ Waarschijnlijk pakt de begaafde leerlinge de draad niet meer op. In april begint ze met een nieuwe baan in Neukölln (een stadsdeel in het zuidoosten van Berlijn) en in het najaar maakt Katherine een einde aan hun relatie. Net als veel Joodse lotgenoten vlucht Charlotte Wolff voor de nazi-onderdrukking zodra Hitler aan de macht is gekomen. Eind mei 1933 arriveert ze in Parijs.

Anderen uit Berlijn hebben dan al hun (tijdelijke) bestemming in de Franse hoofdstad gevonden. Via een netwerk van bekenden maakt Wolff kennis met de Joodse emigrante en laatste liefde van Rainer Maria Rilke, Baladine Klossowska, en haar twee zoons, de schrijver Pierre Klossowski en de schilder Balthus.³² Met Klossowska raakt Wolff hecht bevriend. In Frankrijk is het voor vluchtelingen onmogelijk om een werkvergunning te bemachtigen, maar met een ongewoon beroep als handlezer weet Wolff de wettelijke regels hieromtrent te omzeilen (afb. 35). De broers Klossowski interesseren zich voor haar werk en introduceren haar bij hun vrienden- en kennissenkring. Meerderen krijgen belangstelling voor het handlezen. Zo wordt Wolff

³⁰ Brief van Julius Spier aan Johan van Tricht, 8 maart 1940 (archief Literatuurmuseum, Den Haag).

³¹ Handgeschreven brief van Julius Spier aan Charlotte Wolff, 9 maart 1932 (document Wol/001/01/03/03, Charlotte Wolff Archive, History of Psychology Centre, British Psychological Society, Londen).

³² Het contact met Baladine Klossowska (Elisabeth Dorothea Spiro, 1886–1869) – en aansluitend Pierre Klossowski (1905–2001) en Balthus (Balthasar Klossowski, 1908–2001) – kwam tot stand via de modejournaliste Helen Hessel-Grund (1886–1982) (Charlotte Wolff, *Hindsight*, London / Melbourne / New York: Quartet Books, 1980, 113, 122-124, 135). Wolff en Hessel-Grund hadden elkaar via hun gemeenschappelijke vrienden Walter en Dora Benjamin leren kennen (Wolff, *Hindsight*, 65-72).

uitgenodigd een bijdrage te leveren over de ‘psychische onthullingen van de hand’ aan het surrealistisch georiënteerde tijdschrift *Minotaure*. Op een avond maakt ze de handafdrukken van acht mannen uit de vriendenkring van de broers en verwerkt deze in het gevraagde artikel.³³ Pierre Klossowski zorgt voor de vertaling van het Duits naar het Frans.

Tot de kunstzinnige kring behoort ook de Amerikaanse fotograaf Man Ray. Misschien dat Man Ray in ruil voor een handanalyse foto’s van Charlotte Wolff heeft gemaakt. Op een van deze afbeeldingen omvat Wolff met haar eigen handen de polsen van twee recht omhooggestoken onderarmen (afb. 36). Feitelijk toont de foto de eerste positie van de handen uit de handanalyseprocedure van Spier. Het is de houding waarbij de ellebogen op de tafel zijn gezet en de vingers naar het plafond wijzen. (In de tweede positie liggen de handpalmen vlak op tafel; voor de derde handpositie moeten de handen 180 graden draaien en zodat het lijnenpatroon van de binnenhanden kan worden bestudeerd; zie § 3.3.1.) De portretfoto van Wolff is tezamen met de handafdruk en -analyse van Man Ray opgenomen in een boek dat Wolff in het verlengde van het artikel in *Minotaure* schrijft: *Studies in hand-reading* (1936).³⁴ In haar autobiografie neemt Wolff dezelfde portretfoto op én de foto die Man Ray van haar maakte terwijl ze een handpalm bestudeerde.³⁵

Via de nieuwe Parijse vrienden komt Wolff eveneens in contact met professor Henri P.H. Wallon. Deze Franse psychiater, psycholoog en filosoof geeft haar de gelegenheid om onderzoek naar handen te doen in zijn kliniek in Parijs.³⁶ Ook zorgt hij ervoor dat zij toegang krijgt tot andere klinieken. Op deze manier is Wolff in de gelegenheid handafdrukken van een grote groep patiënten in alle leeftijdscategorieën en met een diversiteit aan aandoeningen te verzamelen. Deze collectie wordt gecomplementeerd met de handafdrukken van een representatieve groep gezonde mensen.

Belangrijk voor Wolffs handleeskundige carrière is voorts de vriendschap met Aldous en Maria Huxley. De drie hebben elkaar toevallig op een feestje leren kennen, maar allang vóór die ontmoeting heeft Maria Huxley-Nys belangstelling voor het handlezen en over Charlotte Wolff gehoord. Vervolgens ontsnapt geen enkele bezoeker bij de Huxley’s meer aan Huxley-Nys’ verzoek om handafdrukken te mogen maken. Samen met Wolff bestudeert ze urenlang de met zwarte verf gemaakte prints. Later helpen de Huxley’s Wolff met de oversteek naar

³³ Lotte Wolff, ‘Le révélations psychiques de la main’, *Minotaure* 6, 1935, 38-44. In dit artikel zijn de handafdrukken opgenomen van André Gide (1869–1951), Maurice Ravel (1875–1937), André Derain (1880–1954), André Breton (1896–1966), Aldous Huxley (1894–1963), Antoine de Saint-Exupéry (1900–1944), Paul Éluard (1895–1952) en Marcel Duchamp (1887–1962). Vergelijk M.E. Warlick, ‘Palmistry as portraiture: Dr. Charlotte Wolff and the surrealists’, in: Tessel M. Bauduin, Victoria Ferentinou & Daniel Zamani (redactie), *Surrealism, occultism and politics: In search of the marvellous*, New York: Routledge, 2018, 57-72; Wolff, *Hindsight*, 122-130, 143.

³⁴ Charlotte Wolff, *Studies in hand-reading*, London: Chatto & Windus, 1936, 69-70. Volgens Jennifer Mundy, *Surrealism: Desire unbound*, London: Tate Publishing, 2001, afb. 126 (p. 150), laat de foto gemaakt door Man Ray (1890–1976) het dubbelpaar handen van ‘Gala en Dalí’ zien. Dit is voor de helft juist: niet Salvador Dalí (1904–1989) maar Charlotte Wolff houdt op de foto de polsen vast van Gala Dalí (Elena Ivanovna Diakonova, 1894–1982). Zie afb. 36.

³⁵ Wolff, *Hindsight*, fotokatern.

³⁶ Henri P.H. Wallon (1879–1962) en zijn vrouw waren Wolff zeer dierbaar (Wolff, *Hindsight*, 117-118, 142).

Londen, waar Maria Huxley haar opnieuw mensen stuurt om hun handen te laten analyseren en haar stimuleert *Studies in hand-reading* te schrijven. Aldous Huxley schrijft het voorwoord van dit boek.³⁷

Na een korte inleiding over de principes van de handleeskunde volgt in *Studies in hand-reading* een serie handafdrukken van alleen een linkerhand, een schematische tekening van de bijbehorende rechter handpalm en een tamelijk summiere handleeskundige analyse. De meeste van de vierendertig afdrukken in het boek zijn van bekende personen. Tussen hen staan behalve Man Ray en Balthus ook Aldous Huxley's broer, de bioloog Julian Huxley, en de schrijfster Virginia Woolf.³⁸ Het verhaal gaat dat Wolff tijdens het bestuderen van de handen van Woolf voorzag dat de schrijfster suïcide zou plegen. Niet in staat om met deze informatie om te kunnen gaan, zou Wolff uit de kamer zijn gevlucht en bewust de 'gave van de voor-schouw' hebben verloren ("deliberately lost the gift of prescience").³⁹

In Londen krijgt Wolff met steun van Julian Huxley, indertijd secretaris van de Zoological Society, de kans om onderzoek te verrichten naar primaten in de London Zoo. Dit leidt tot twee academische publicaties over de handen van mensapen.⁴⁰ Gestaag volgen drie boeken en diverse artikelen in academische tijdschriften.⁴¹

³⁷ Wolff, *Studies in hand-reading*, vii-xiv. N.B. In 1956 consulteerde Huxley de handlezer Mir Bashir en werd door Bashir gewaarschuwd voor een ernstige ziekte (Harvey Day, *Seeing into the future*, London: Thorsons, 1966, 147).

³⁸ Vergelijk Wolff, *Hindsight*, 144-147. Alle personen in Wolffs *Studies in hand-reading* zijn kleurrijke figuren, zodat de meesten vroeg of laat een keer onderwerp van studie zijn geweest. In zulke publicaties wordt af en toe gerefereerd aan de handanalyse die Charlotte Wolff van hem of haar maakte. Zie bijvoorbeeld M.E. Warlick, *Max Ernst and alchemy: A magician in search of myth*, Austin: University of Texas Press, 2001, 133, 247 noot 64. Met betrekking tot Virginia Woolf (1882-1942) zijn er drie onderzoekers uitgebreid op de handanalyse ingegaan: Douglas W. Orr, 'Virginia Woolf and psychoanalysis', *International Review of Psycho-Analysis* 16, 1989, 151-161, 156-157; Garrington, *Haptic modernism*, 115-119 (geciteerd in § 4.1 noot 5) en Alexandra Wild Jespersen, 'The seventies meet the twenties': *Charlotte Wolff as writer public figure and 'period piece'*, (dissertatie), Auckland: Department of German and Slavonic Studies, School of European Languages and Literatures, University of Auckland, 2013, 143-145. Niet opgenomen in de *Studies of hand-reading* maar eveneens uitgebreid behandeld, is Wolffs handanalyse van Dolly Wilde (1895-1941), een nicht van Oscar Wilde. Joan Schenkar heeft de handafdruk van Dolly Wilde's linkerhand zelfs opnieuw door een handlezeres laten bestuderen (Joan Schenkar, *Truly Wilde: Unsettling story of Dolly Wilde, Oscar's unusual niece*, London: Virago Press, 2000, 257-261, 401-405).

³⁹ Sybille Bedford (1911-2006) geciteerd door Schenkar, *Truly Wilde*, 258. In haar beschrijving van de ontmoetingen met Woolf, repte Wolff niet over deze precognitie. Wel bekende zij (Wolff, *Hindsight*, 145): "Maria [Huxley] was delighted and couldn't wait for me to tell her about my personal impression, and what I had seen in her [Woolf's] hands. I cannot recall the answer I gave, but Sybille Bedford remembered that I told Maria: 'I think that Virginia Woolf is mad.'"

⁴⁰ Charlotte Wolff, 'The form and dermatoglyphs of the hands and feet of certain anthropoid apes', *Proceedings of the Zoological Society of London* 107 (series A), 1937, 347-350; *Id.*, 'A comparative study of the form and dermatoglyphs of the extremities of primates', *Proceedings of the Zoological Society of London* 108 (series A), 1938, 143-161. Wolff was in deze artikelen Julian Huxley (1887-1975) dankbaar voor de mogelijkheden die hij haar had gegeven en voor het meedenken met haar onderzoek. Aan het onderzoek in de dierentuin zelf werd in 1937 in een tv-programma aandacht geschonken (Wolff, *Hindsight*, fotokatern laatste pagina).

⁴¹ Charlotte Wolff publiceerde de boeken *The human hand* (1942), *A psychology of gesture* (1945) en *The hand in psychological diagnosis* (1951). Daarnaast waren er de artikelen: 'Les principes de la chiologie', in: *L'encyclopédie Française* (8. La Vie Mentale), Paris: Société De Gestion, 1938, 8'585-8'588; 'Character and mentality as

Of de wetenschappelijk georiënteerde Wolff Julius Spier op de hoogte houdt van haar innovatieve, fundamentele onderzoekswerk is onbekend. Tijdens een lezing in Den Haag toont Spier het publiek een lichtbeeld van een primatenhand.⁴² Maar het kan goed zijn dat Spier dit beeld al veel eerder van iemand anders dan Charlotte Wolff heeft ontvangen.⁴³

Duidelijk is dat de academisch ingestelde Wolff met het handlezen een eigen weg is ingeslagen. Na verloop van jaren verschuift haar belangstelling en dienen zich nieuwe mogelijkheden aan: ze begint zich steeds meer te richten op de studie van homoseksualiteit en bisexualiteit.⁴⁴ Tegenwoordig kunnen de bijdragen van Wolff aan het handleeskundig vakgebied als oud en achterhaald worden bekritiseerd.⁴⁵ Dit verhindert niet dat zij als een pionier wordt beschouwd op het gebied van chirologisch onderzoek.⁴⁶

Wolff is Spier zelf altijd erkentelijk gebleven. In haar autobiografie geeft ze een korte schets van de man, die haar op het spoor van de handleeskunde heeft gezet en van wie ze veel heeft geleerd:

Spier understood that the hand resembled a map where a person's character and certain conditions of health could be diagnosed. He had aspired to create a method out of his more or less intuitive gift. He imparted to his pupils his own knowledge of hand-reading as far as it was possible. Everyone admired his pioneer spirit and his talent. He taught us a great deal because he had made some order out of chaos, although he had not been able to produce a scientifically valid method. He was self-taught, trained neither in psychology nor medicine. Nevertheless, we gained enough knowledge from him to realize that the human hand could be an important tool in diagnosis. Spier demonstrated the potential value of chiromancy so well that I was inspired to take the subject further,

related to hand markings', 364-382; 'The hand of the mental defective', *British Journal of Medical Psychology* 20, 1944, 147-160; 'The form and dermatoglyphics of the hands of 115 difficult and high grade boys', *British Journal of Medical Psychology* 21(1), 1947, 38-49; 'La main et les tendances psycho-biologiques chez l'enfant', *Enfance* 1(5), 1948, 412-417; 'La main et les facteurs constitutionnelles de la déficience mentale et morale', *Enfance* 2(3), 1949, 189-201; 'Dermatoglyphics in congenital rubella', *The Lancet* 292(7562), 1968, 282. Samen met Henry R. Rollin publiceerde Wolff 'The hands of Mongolian imbeciles in relation to their three personality groups', *Journal of Mental Science* 88, 1942, 415-418.

⁴² Anoniem, 'Psychologische verklaring van de hand: Julius Spier vertelt', *Het Vaderland*, 10 januari 1940: "Vooral de analyse van een apenhand, die nog altijd twee belangrijke lijnen meer blijkt te bezitten dan die van een idioot mensch, was hoogst interessant."

⁴³ Eind 1934 of begin 1935 had Spier van een man een foto van een apenhand ontvangen en deze aan "zijn bij menschen gebruikelijke analytische methode" onderworpen (Anoniem, 'Julius Spier', *Het Vaderland*, 30 maart 1935).

⁴⁴ Toni Brennan & Peter Hegarty, 'Charlotte Wolff and lesbian history: Reconfiguring liminality in exile', *Journal of Lesbian Studies* 14(4), 2010, 338-358; Jespersen, 'The seventies meet the twenties', 1 en verder, 171 en verder.

⁴⁵ Zie bijvoorbeeld Helen Wakely, *Our identity at our fingertips?*, 26 november 2009, URL <http://blog.welcome-library.org/2009/11/our-identity-at-our-fingertips/> (bezoekt 17 oktober 2018).

⁴⁶ Fitzherbert, *A palmist's companion*, 185-187; Jespersen, 'The seventies meet the twenties', 148-156; Jones, 'Charlotte Wolff – chiromancy scientist', *History of hand reading*, URL <http://www.johnnyfincham.com/history/wolff.htm> (geraadpleegd op 31 december 2018); Claudia Rappold, *Die Handdiagnose – ein zu Unrecht vergessenes Gebiet der Psychodiagnostik? Zu Leben, Werk und Wirkung von Charlotte Wolff*, (MA-thesis), Hagen: Fernuniversität, 2005 (*).

which enabled me to develop a scientific method of hand interpretation several years later. I am always grateful to this man who started me on my long journey around the human hand[.]⁴⁷

11.2.3 *Julie Neumann en Katya Klopfer boeken met handlezen succes in Tel Aviv*

Wanneer Liesl Levie in het gesprek met Jan Willem Regenhardt vertelt dat er na de oorlog in Israël vaak leerlingen van Spier “bij grote bedrijven [zijn] aangesteld om chirologische analyses te maken van sollicitanten”, zal zij op Julie Neumann-Blumenfeld en Katya Klopfer-Seltzer hebben gedoeld.⁴⁸

Julie Blumenfeld (Berlijn, 28 april 1905 – Tel Aviv, 22 december 1985) is getrouwd met de man die wordt gezien als een van Jungs meest begaafde leerlingen: de arts en psychoanalyst Erich Neumann (1905–1960).⁴⁹ Neumann-Blumenfeld is in 1932 door de zus van Erich Neumann op Spier geattendeerd. Via een handanalyse ziet Spier dat zij aanleg heeft voor de psychochirologie. Hij ziet die aanleg ook bij Julie Neumanns vriendin Katya Klopfer. De twee melden zich aan voor een cursus, maar volgen de lessen hooguit enkele maanden, mogelijk tot aan hun vertrek uit Berlijn.

Het gezin Neumann – zoon Micha is in juni 1932 geboren – reist in 1933 naar Zwitserland, waar Julie Neumann haar analyse ondergaat. Zodra ze daarmee klaar is, ontvangt ze, zonder een medische opleiding te hebben genoten, van Jung toestemming om met patiënten te werken. Het gezin vertrekt naar Palestina, waar in 1938 dochter Rali ter wereld komt.

Julie’s vriendin Katya (soms gespeld Katia, Katja) Seltzer (Odessa, 1906 – Tel Aviv, 2006) is tijdens de Russische Revolutie van 1917 naar de Weimarrepubliek gekomen en getrouwd met Kurt Klopfer (ca. 1905 – overleden na 1986).⁵⁰ Met haar man en hun tweejarige zoon emigreert ze in 1933 naar Palestina, waar later nog een zoon wordt geboren.

Aanvankelijk werken de vriendinnen als handlezeressen in Tel Aviv samen. Alhoewel ze feitelijk nooit ver bij elkaar vandaan hebben gewoond, zijn vanaf een bepaald moment hun levens uit elkaar gegroeid. Zonder dat er een conflict speelde, zijn ze elkaar uit het oog verloren.⁵¹

Katya Klopfer verwierf een grote reputatie, aldus haar jongste zoon. Velen consulteerden haar, met name voor aan werk en familie gerelateerde aangelegenheden. Zij is tot op de hoge leeftijd van zeven-en-negentig jaar handen blijven lezen.⁵²

⁴⁷ Wolff, *Hindsight*, 109. Vergelijk Wolff, *Studies in hand-reading*, 6.

⁴⁸ JWR in gesprek met Liesl Levie; emails van Arnold Holtzman aan Martijn van Mensvoort, 24 en 26 juli 2018.

⁴⁹ Hakl, *Eranos*, 148-150; Gershom Scholem, ‘Erich Neumann’, *Mitteilungsblatt: Wochenzeitung des Irgun Olej Merkas Europa* 28(47), 1960, 4.

⁵⁰ Kurt Klopfers broer Bruno Klopfer (1900–1971) studeerde in 1933 aan het Psychotechnisches Institut Zürich en ontwikkelde zich tot een pionier op het gebied van de psychologische inktvlektest. Samen met zijn vrouw stond hij in nauw persoonlijk contact met C.G. Jung (Dean R. Skadeland, ‘Bruno Klopfer: A Rorschach pioneer’, *Journal of Personality Assessment* 50(3), 1986, 358-361, 359).

⁵¹ Telefoongesprek van AN met Rali Loewenthal-Neumann, 23 augustus 2009 en 11 maart 2015.

⁵² Email van Uri Orgad Klopfer aan AN, 19 maart 2015.

Ook Julie Neumann heeft duizenden mensen geholpen. Eén van hen is een lerares op een middelbare school, die zich destijds vertwijfeld afvroeg welke kant ze beroepsmatig op moest gaan. Terwijl Julie Neumann niets van deze jonge vrouw of haar familie wist, zei ze, na bestudering van de handen van de vrouw: “You should write. Your father surely wrote, too.”⁵³ Veel later is Esther Streit Wurzel, dochter van een bekende schrijver, in Israël een geliefde kinderboekenschrijfster geworden.⁵⁴

Een andere anekdote is afkomstig van Dvora Kuchinsky. Zij twijfelde welke studierichting ze het beste kon kiezen. Om een beslissing te kunnen nemen, maakte ze in 1948 een afspraak met Erich Neumann, die haar doorverwees naar zijn vrouw:

I asked him whether he thought I was suited for psychology – everyone wanted to study psychology then – and he said, ‘Go to my wife.’ (...) Of course I didn’t believe in it [palmistry], but he told me ‘It’s not witchcraft and she is not a Gypsy, it is a very serious test.’ Julia didn’t know a thing about me, (...) and asked me why I had come to see her. I told her I didn’t know which profession to enter. She asked me which one I wanted. I said I didn’t know, so she wouldn’t just endorse what I was thinking, and then she said, ‘Go and study psychology.’⁵⁵

Het gevolg van het consult is dat Dvora Kuchinsky, soms gespeld Kutzinski, psychologie is gaan studeren. Ze is tot een vooraanstaande leerling van Erich Neumann uitgegroeid.⁵⁶

Na de oorlog reisden Julie en Erich Neumann vrijwel elk jaar naar Zwitserland om de Eranos-conferentie bij te wonen. Erich werd een trouw en gewaardeerd spreker op deze door Jung geïnspireerde conferenties in Ascona. Tijdens zo’n treffen heeft Julie contact gehad met haar invloedrijke vakgenote uit Duitsland, Ursula von Mangoldt,⁵⁷ en hebben zij en een derde vrouw de handen van de vooraanstaande kabbalageleerde Gershom Scholem gelezen.⁵⁸

⁵³ Lori Aviva, ‘Jung at heart’, *Haaretz.com*, 28 januari 2005, URL <http://www.haaretz.com/jung-at-heart-1.148506>, (geraadpleegd op 7 juni 2014).

⁵⁴ Esther Streit Wurzel (ook gespeld Wortzel) (1932–2013) schreef meer dan vijftientig boeken en won verschillende prestigieuze literatuurprijzen. Haar vader was de in Palestina bekende Hebreeuwse schrijver en criticus Shlomo (Shalom) Streit (1888–1946).

⁵⁵ Aviva, ‘Jung at heart’. Vergelijk Henry Abramovitch, ‘Neumann as my supervisor: Interview with Dvora Kutzinski’, *Harvest: International Journal for Jungian Studies* 52(2), 2006, 162–181.

⁵⁶ Deborah (Dvora) Kuchinsky (g. 1925) heeft zelf ook weer mensen tot Jungiaanse psychologen opgeleid (Lenore F. Steinhardt, *On becoming a Jungian sandplay therapist: The healing spirit of sandplay in nature and in therapy*, London: Jessica Kingsley Publishers, 2013, 13; Kirsch, *A Jungian life*, 156–157).

⁵⁷ In een passage over de wijze waarop de verschijningsvorm van binnenhanden kan veranderen wanneer zich een karakterverandering heeft voorgedaan, bijvoorbeeld als gevolg van een psychoanalytische behandeling, informeerde Von Mangoldt dat de “sehr begabte Analytikerin, die Frau des bekannten, früh verstorbenen Jung-Schülers Erich Neumann”, haar een aantal afdrucken uit Julie Neumanns eigen rijke verzameling handafdrucken ter beschikking had gesteld (Von Mangoldt, *Auf der Schwelle zwischen gestern und morgen*, 147).

⁵⁸ Lorenz Jäger, ‘Wer hat die längste Lebenslinie?’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 11 april 2009; Haki, *Eranos*, 149, 158.

N.B. Gershom Scholem (1897–1982) schreef een lemma over de handleeskunde in oud Joodse geschriften: Scholem, ‘Chiromancy (Palmistry)’, 652–654. Dit lemma verscheen voor het eerst in de 1972-uitgave van deze encyclopedie, waarna het is opgenomen in Scholems *Kabbalah* (1974). Ook publiceerde Scholem twee artikelen

Aangezien Spier vóór de oorlog regelmatig in Zwitserland was en dan in Jungiaanse kringen verkeerde, is het voor de hand liggend dat de *Hexen*, zoals Scholem de handlezeressen van Eranos noemde, met elkaar over Spier hebben gesproken.

11.2.4 *In Rome is in het denken van Ernst Bernhard de leer van Spier een verbindend element*

Een van Spiers mannelijke leerlingen in Berlijn is Ernst Bernhard (Berlijn, 18 september 1896 – Rome, 29 juli 1965). Bernhard, door zijn ouders Haijim Menahem genoemd, werd geboren in een oude chassidische familie die met hun rabbijn van Galicië naar Berlijn emigreerde. Bernhard vatte het plan op om kinderarts te worden en ging daarom geneeskunde studeren. In de jaren twintig ontwikkelt hij vervolgens interesse voor de Freudiaanse psychologie.⁵⁹ Nadien verschuift zijn belangstelling en in 1932 neemt hij het besluit om zijn opleiding klinische kindergeneeskunde te beëindigen en in de leer te gaan bij Julius Spier. Ook begint hij zich toe te leggen op de astrologie. Deze interessegebieden dwarsbomen in 1935 Bernhards poging om naar Engeland uit te wijken. De Britse Vreemdelingendienst keurt zijn migratieverzoek af op grond van zijn belangstelling voor handleeskunde en astrologie. Daarop vertrekt Bernhard naar Zwitserland, waar hij tussen oktober 1935 en maart 1936 bij Jung zijn analyse doet. Vervolgens reist hij door naar Italië.⁶⁰

Net zoals het echtpaar Neumann aan de basis staat van de ontwikkeling van de Jungiaanse psychologie in Tel Aviv, en andere gevluchte Joden vergelijkbare ontwikkelingen teweeg brengen in Londen, New York en Los Angeles, staat Bernhard aan de basis van de Jungiaanse psychologie in Rome.⁶¹ Tot de mensen met wie hij werkt, behoren de schrijfster Natalia Ginzburg-Levi, die Bernhard rond 1953 consulteert (en kritisch is),⁶² de filmregisseur Federico Fellini, die Bernhard vier jaar lang twee of drie keer per week bezoekt,⁶³ en de nog jonge Paolo Aite.

over chiromantie: 'Chiromancy in the *Zohar*' (1926) en 'Physiognomy and chiromancy' (in het Hebreeuws) (1953). De laatste is vertaald als Scholem, 'Ein Fragment zur Physiognomik und Chiromantik aus der Tradition der spätantiken jüdischen Esoterik', 175-193.

⁵⁹ Ernst Bernhard had zijn analyses met de psychoanalytici Sandor Rado (1890-1972) en Otto Fenichel (1897-1946).

⁶⁰ Kirsch, *The Jungians*, 148; *Id.*, 'Jungian diaspora', *The Psychoanalytic Review* 89(5), 2002, 715-720, 716.

⁶¹ Kirsch, *The Jungians*, 239; Mario Ganz, *Ernst Bernhard (1896-1965): Un 'maestro scomodo' della psicologia del profondo*, (MA-thesis), Padova: Università di Padova, Facoltà di Psicologia, 2003-2004, 24-26.

⁶² Natalia Ginzburg-Levi (1916-1991) schreef over haar ervaring met Bernhard in *Mai devi domandarmi* (1970). Op boze toon had Bernhard geprobeerd haar het verschil tussen Freud en Jung uit te leggen (Gerrit Van Oord, *Natalia Ginzburg in analyse* (blog), 2 juni 2017, URL <https://zichtopitalie.wordpress.com/2017/06/02/natalia-ginzburg-in-analyse/>, geraadpleegd op 28 oktober 2018).

⁶³ Aldo Carotenuto, 'Fellini and Jungism (1)', (Joan Tambureno, vertaling), *European Journal of Psychoanalysis* 14, winter-voorjaar 2002, URL <http://www.psychomedia.it/jep/number14/carotenuto.htm>, (geraadpleegd op 28 oktober 2018). Het contact met Bernhard had grote invloed op het werk van Federico Fellini (1920-1993) (Tullio Kezich, *Federico Fellini: His life and work*, London: I.B. Tauris, 2007, 223-227).

De psychiater en psychoanalist Aite schetste ooit hoe, vermoedelijk eind jaren vijftig, zijn allereerste ontmoeting met Bernhard plaatsvond.⁶⁴ Tijdens dit gesprek had Bernhard Aite om zijn geboortedatum gevraagd – om Aite's geboortehoroscoop te kunnen trekken – en had hij Aite verzocht hem zijn handen te laten zien. Beide vragen hadden Aite van zijn stuk gebracht:

Was dit wel de persoon over wie men mij had verteld, of zat ik tegenover een astroloog en niet een analyticus. Mijn verwarring als jonge psychiater, die zich strikt identificeerde met zijn 'wetenschappelijke' rol, was ik nog niet te boven gekomen toen mij werd gevraagd mijn handpalmen te tonen om de lijnen te bestuderen. De ogenschijnlijk zo serieuze en beroemde man tegenover mij was blijkbaar niet alleen astroloog, maar ook chiroloog! Ik meende op het verkeerde adres te zijn beland. Ik bevond me op een plaats mijlenver van mijn verwachtingen.⁶⁵

Binnen het Italiaanse psychoanalytische milieu wordt Bernhard als een *maestro scomodo* beschouwd: een veeleisende, complexe meester met goeroe-achtige kenmerken. Er hing een sfeer van vrede en rust om hem heen. Hij had een sterke intuïtie en zou precies hebben geweten wanneer iemand openstond om iets te horen over de eigen geboortehoroscoop of handen. Behalve met astrologie en chirolgie werkte hij veel met dromen en de I Ching.

Volgens de redactrice van Bernhards autobiografie, Hélène Erba-Tissot, nam Spiers handleesmethode in Bernhards denken een fundamentele plek in. Het trof Bernhard te weten dat het lijnenpatroon in de handpalm van een pasgeborene essentiële informatie bevat over de persoonlijke ontwikkeling. Tegelijkertijd, zo redeneerde hij, is elk mens verbonden aan een tijdperk, een volk en een familie en maakt dus deel uit van gemeenschappelijk erfgoed en een gemeenschappelijke lotsbestemming. In deze keten van overdracht en bestemming vormen de ouders de laatste schakel. Om lid en 'erfgenaam' van een samenleving te kunnen zijn, moet een individu zijn plaats in diezelfde samenleving vinden, aldus Bernhard. Echter, de mens draagt ook iets anders met zich mee, iets eigens dat hem onderscheidt van zijn naasten en medemensen. Dit eigene krijgt gestalte in het unieke lijnenpatroon in de palm van de hand. "Hoe meer de mens groeit in zijn unieke individualiteit, hoe beter hij erin zal slagen in de samenleving zijn plaats te vinden die alleen hij volledig kan bezetten", legt Erba-Tissot uit.⁶⁶ In Bernhards opvattingen over het mens-zijn in de wereld zou Spiers denken over de handen,

⁶⁴ Paolo Aite (g. 1931) was in mei 1961 een van de studenten met wie Bernhard en zijn vrouw in Rome de Associazione Italiana die Psicologia Analitica (AIPA) oprichtte, de Italiaanse vereniging van analytische psychologie. In 1968 introduceerde Aite het Jungiaans therapeutische 'zandspel' (*sandplay*).

⁶⁵ Paolo Aite geciteerd door Marcella Grassi, *Ernst Bernhard: Prospettive della cura*, 2010, URL http://www.laboratoriomappe.org/documenti/biblio/GRASSI_Bernhard.pdf, (gedownload op 30 mei 2014), vertaling Gerrit Van Oord en AN. Het oorspronkelijke fragment luidt: "Mi domandai se era quella la persona di cui mi avevano parlato o se mi trovavo in presenza di un astrologo anziché di un analista. Il mio turbamento di giovane psichiatra strettamente identificato col ruolo 'scientifico' non era ancora superato che mi venne chiesto di far vedere le palme delle mani per studiarne le linee. Non solo astrologo ma anche chirologo quel signore apparentemente così serio e famoso davanti a me! Credevo di aver sbagliato indirizzo. Mi ritrovavo in un luogo ben lontano dalle mie attese." Vergelijk Ganz, *Ernst Bernhard*, 88.

⁶⁶ Hélène Erba-Tissot, 'Introduzione', in: Ernst Bernhard, *Mitobiografia*, (Hélène Erba-Tissot, redactie, voorwoord; Gabriella Bemporad, vertaling), Milan: Adelphi Edizioni, 2007, xix-xliv, xx, vertaling AN.

waarin de rol van de (voor)ouders en de eigen ontwikkeling centraal staan, een soort hoeksteen of verbindend element hebben gevormd.

11.2.5 Margaret Mamlok haalt als chirologe in New York geld op voor de oorlog

In april 1937 vluchtte Margarethe, sindsdien Margaret, Mamlok-Stern (Berlijn, 15 maart 1879 – New York, 9 december 1953) met haar man, de hoogleraar tandheelkunde Hans Jacques Mamlok (1875–1940), naar de Verenigde Staten. Een jaar later hield ze in New York een lezing met lichtbeelden onder de titel ‘Was die Hand verrät’.⁶⁷ Mamloks belangstelling voor het handlezen ontstond in 1919. Haar gave hiervoor zou al drie generaties in haar familie hebben gezeten. Alle Duitse, Franse en Engelse boeken over handleeskunde had ze uit de bibliotheek geleend en bestudeerd. Daarnaast zat ze, aldus Harvey Day, drie jaar lang aan de voeten van drie beroemde psychologen en volgde ze een cursus in Wiesbaden.⁶⁸ Day noemt geen namen van Margaret Mamloks handleeskundige leermeesters, maar zegt slechts dat ze geen waarzegster of handlijnkundige genoemd wilde worden en steeds benadrukte een chirologe te zijn.

Uit een artikel van Claude Bragdon, die met Mamlok-Stern bevriend raakte, blijkt dat de leermeester uit Wiesbaden Rudolf Engelhardt is, de auteur van *Das Wissen von der Hand* (1932). Bragdon weet eveneens dat Mamlok-Stern het privilege heeft gehad een leerling van Carl Gustav Jung te zijn en dat ze handleeskunde heeft gestudeerd bij “some of its most eminent exponents: Dr. Ernest Bernard [sic], A. von Finck, [and] Julius Spier, all of Berlin”.⁶⁹ Waarschijnlijk heeft Margaret Mamlok in de jaren twintig van Adele von Finck les gehad in het handlezen⁷⁰ en in de jaren dertig van Spier. Dit zal in de periode zijn geweest dat ook Ernst Bernhard bij Spier in de leer was.

Volgens Margaret Mamlok was de woning van haar en haar man in Berlijn een internationaal trefpunt voor wetenschappers, kunstenaars, musici en beoefenaren van de handleeskunde en grafologie.⁷¹ Haar sociale leven, in combinatie met studiereizen, bracht haar in contact met vooraanstaande personen, ook in Engeland en Nederland, die belangstelling toonden

⁶⁷ Anoniem, ‘Mittwoch, 8 Juni [programma aankondiging]’, *Aufbau* 4(7), 1938, 3. De lezing van Mamlok-Stern werd in- en uitgeleid door de Duitse arts en medeoprichter van *Aufbau*, Wilfred C. Hulse (1900–1962), die zo zijn bedenkingen had ten aanzien van de wetenschappelijkheid van de handleeskunde.

⁶⁸ Day, *Seeing into the future*, 98.

⁶⁹ Claude Bragdon, ‘The buried wisdom of the ages: A study of hand analysis’, *The Southern Israelite* 18(39), 1943, 20, 50, 20. Vergelijk Anoniem, ‘Coincidence of names. Mrs. Mamlok dies at 74’, *New York Herald Tribune*, 10 december 1953. Claude Fayette Bragdon (1866–1946) was in de VS een belangrijke, door de theosofie en aanverwante stromingen beïnvloede architect, kunstenaar en schrijver.

⁷⁰ Adele von Finck (1879–1943) was in de eerste plaats kunstenares. Zij schilderde. In de jaren twintig begon zij te schrijven en publiceerde onder andere twee artikelen over handlezen: Von Finck, ‘Chirologie und Chiromantie’, 405–409; *Id.*, ‘Rätsel der Hand’, 21–24.

⁷¹ Anoniem, ‘Mittwoch, 8 Juni’, 3. Zie ook Bragdon, ‘The buried wisdom of the ages’, 20; Anoniem, ‘Dr. H.J. Mamlok funeral held at Riverside Chapel: Kerstin Thorborg and Rosa Pauly sing at services’, *New York Herald Tribune*, 14 november 1940. De operazangeressen Kerstin Thorborg (1896–1970) en Rosa Pauly (1894–1975) zouden in Berlijn dierbare vriendinnen van de Mamloks zijn geweest.

voor de handleeskunde. Zo zou het hoofd van een kankerziekenhuis in Amsterdam Mamlok-Stern hebben verzocht verschillende patiënten te analyseren op basis van handafdrukken.⁷² Eenmaal in de Verenigde Staten verleende William Benham haar toestemming om zijn boek *The laws of scientific hand reading* (1900) te vertalen. Om onbekende redenen is het niet tot een uitgave gekomen. Om even onbekende redenen is haar eigen manuscript onder de werktitel *Outstanding men and women of our time* nooit uitgebracht.⁷³ In dit boek wilde ze Albert Einstein opnemen. Een fragment van de analyse die ze van Einstein maakte, heeft later wel zijn weg gevonden in het artikel van Bragdon, samen met een foto waarop te zien is hoe zij achter dikke brillenglazen de uitgestoken rechterhand van Albert Einstein bestudeert.⁷⁴

Het overlijden van Hans Mamlok noopte Margaret Mamlok om in Amerika in haar eigen onderhoud te gaan voorzien. Ze koos voor het handlezen, dat ze tot dan toe alleen uit liefhebberij heeft beoefend. De omschakeling van amateur naar professioneel chirologe verliep goed. Ze werd zelfs zo succesvol dat ze in 1944 en 1945 is gevraagd door de staf van de Treasury Department of War Savings een bijdrage te leveren aan de geldinzamelingsactie ter financiering van de oorlog. Via relatief grote advertenties maakte de krant bekend wanneer belangstellenden zich à raison van 500 dollar door Margaret Mamlok in het New Yorkse warenhuis Bonwit Teller aan de 5th Avenue 56th Street de handen konden laten lezen. Met dit bedrag

⁷² Day, *Seeing into the future*, 99. Vergelijk Bragdon, 'The buried wisdom of the ages', 50: "Working with the staff of a cancer hospital in Amsterdam, Holland, she was able to detect evidences of carcinoma in a number of cases which, before operation, could not be diagnosed as such by the medical staff." Day noch Bragdon gaven namen. Maar vaststaat dat de directeur van Het Nederlandsch Kankerinstituut in Amsterdam, Willem Frederik Wassink (1888–1963), in 1934 een studie naar nagelafwijkingen bij kankerpatiënten begon en hier later iets over publiceerde (W.F. Wassink, 'Jaarverslag van de Kliniek over 1934', in: *Een en twintigste jaarverslag 1934*, Amsterdam: Vereeniging Het Nederlandsch Kankerinstituut, [1935], 22-29, 25; *Id.*, 'Clinische toepassing van het voorgaande onderzoek [over verhoorning en nagelvorming] in enkele gevallen van coilonychie', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 82(15), 1938, 1796-1799).

⁷³ Tot de keur aan mensen wiens handen Margaret Mamlok analyseerde, behoren June Allyson (1917–2006), John Barbirolli (1899–1970), Vicki (Hedwig) Baum (1888–1960), prins Boncompagno Boncompagni Ludovisi (1896–1988), Rex Ingram (de acteur, 1895–1969, of de filmregisseur, 1892–1950), Van Johnson (1916–2008), John Latouche (1914–1956), Gertrude Lawrence (1898–1952), Hendrik W. van Loon (1882–1944), Raymond H. Massey (1896–1983), Elsa Maxwell (1883–1963), George S. Messerschmith (1883–1960), Dorothy Parker-Rothschild (1893–1967), Tyrone Power (1914–1958), Luise Rainer (1910–2014), David Sarnoff (1891–1971), Alfred Stieglitz (1864–1946), Raymond Gram Swing (1887–1968) en Stephan S. Wise (1874–1949) (Anoniem, 'Vorträge, die Zweifel schüren', *Aufbau* 4(8), 1938, 3; Bragdon, 'The buried wisdom of the ages', 50; Day, *Seeing into the future*, 100; Margaret Mamlok, 'Van – Hands down', *Photoplay* 29(4), 1946, 44-45, 105-108; *Id.*, 'The inner power', *Photoplay* 30(1), 1946, 56-57, 114-116; *Id.*, 'Sunshine in her hands', *Photoplay* 30(4), 1947, 43-44, 111-112; Howard Pollack, *The ballad of John Latouche: An American lyricist's life and work*, Oxford: Oxford University Press, 2017, 94-95).

⁷⁴ Bragdon, 'The buried wisdom of the ages', 20. Einstein leek niet onder de indruk van de analyse (zie Mamloks analyseverslag van Albert Einsteins handen, ca. 5 maart 1938 [53-920]; de brieven van Einstein aan Mamlok-Stern, 8 en 30 maart 1938 [53-921 en 928]; de brieven van Mamlok-Stern aan Einstein, 13 en 30 maart 1938 en 1 april 1938 [53-924, 927 en 929] in The Albert Einstein Archives, Jeruzalem; Nagel, 'The hands of Albert Einstein', 16-17).

kocht men een zogenaamde “war bond” ten behoeve van de “Fourth War Loan”.⁷⁵ Verder vond Mamlok-Stern tijd om als chirologe vrijwilligerswerk te doen in ziekenhuizen en scholen.

Margaret Mamlok zal na haar overlijden zeker een tijd lang hebben voortgeleefd in de herinneringen van mensen die ze heeft geholpen een gelukkiger leven voor zichzelf te creëren. Ze heeft tenslotte, precies zoals Spier heeft gedaan, cliënten geholpen zich bewust te worden van de door henzelf onderdrukte verlangens en verborgen talenten.⁷⁶

11.2.6 Kate Marcus praktiseert de psychochirologie in Los Angeles

Kate Marcus (Münster, 29 maart 1892 – Los Angeles, 1 juni 1979) ontvluchtte Berlijn eveneens. Zij arriveerde in 1944 in Beverly Hills. Tom Kirsch, auteur van *The Jungians* (2000) en *A Jungian life* (2014), herinnert zich dat zijn ouders hem hebben meegenomen naar het Greyhound busstation om een dame van middelbare leeftijd op te halen. Kirsch bewaart zijn leven lang de afdruk die Marcus van zijn handen maakte, ofschoon het papier na zoveel jaren doormidden is gescheurd.⁷⁷ De bijbehorende uitleg is hij vergeten.

De ongetrouwde, gepromoveerde Marcus is samen met James en Hilde Kirsch (de ouders van Tom Kirsch), Max Zeller en een paar anderen, grondlegger van de Analytical Psychology Club in Los Angeles, het huidige C.G. Jung Instituut in Los Angeles.⁷⁸ Het is onbekend hoe intensief Marcus met handleeskunde bezig was en in welke mate ze het handlezen integreerde in haar psychotherapeutisch werk. De drie artikelen die ze publiceerde bevatten geen verwijzingen naar het handlezen.⁷⁹ Maar dát ze een serieuze, toegewijde handlezeres was, staat vast. Daarvoor zijn vier redenen te geven.

⁷⁵ Advertenties zijn aangetroffen in de *New York Herald Tribune*, 11 februari 1944 en de *New York Times*, 11 februari, 13 en 19 juni, 14 november 1944, 14 mei 1945. Zie ook de brief van Vincent W. Anderson aan Albert Einstein, 5 februari 1944 (document 55-652, The Albert Einstein Archives, Jeruzalem).

⁷⁶ Bragdon, ‘The buried wisdom of the ages’, 20: “From her [hand analytical] findings she was able to advise them in ways that helped them: she discovered their suppressed desires and hidden talents, so helping them to a happier life.”

⁷⁷ Kirsch, *A Jungian life*, 15; email van Thomas B. Kirsch (1936–2017) aan AN, 10 december 2008.

⁷⁸ Er lopen meerdere connecties tussen de verschillende Jungiaanse figuren. Zo vluchtten James Kirsch en zijn vrouw Hilde Kirsch-Kirschstein (1902–1978) net als Erich en Julie Neumann naar Palestina en zaten zij mogelijk op dezelfde boot als de Neumanns. In Tel Aviv woonden de gezinnen in dezelfde Duitse buurt. Maar James en Hilde Kirsch kon daar niet aarden en zijn via Engeland in 1940 naar de VS gegaan. Max Zeller (1904–1978) had rechten gestudeerd, deed aan grafologie (hij kende Hans Jacoby) en was een neef van Ernst Bernhard. Bernhard had grote invloed op Zeller (Kirsch, *The Jungians*, 96, 148; email Thomas Kirsch aan AN, 10 december 2008, 13 augustus 2009).

⁷⁹ Kate Marcus, ‘Early childhood experiences remembered by adult analysands’, *Journal of Analytical Psychology* 10(2), 1965, 163-172 (oorspronkelijk gepresenteerd als een voordracht voor de Analytical Psychology Club van Los Angeles, 12 maart 1954, onder de titel ‘On initial dreams’ en herdrukt als ‘Childhood dreams and experiences: Intimations of the future’, *Psychological Perspectives* 3(2), 1972, 135-147, en in *Psychological Perspectives* 48(2), 2005, 261-273); *Id.*, ‘The stranger in women’s dreams’, in: Hilde Kirsch (redactie), *The well-tended tree: Essays into the spirit of our time*, New York: G.P. Putman’s Sons, 1971, 204-219 (oorspronkelijk een voordracht gehouden voor de Analytical Psychology Club van Los Angeles, mei 1956); *Id.*, ‘Separation dreams’, *Psychological*

Ten eerste schreef Marcus in 1943 een recensie van *The human hand* (1942) van Charlotte Wolff voor het in New York uitgegeven Duitstalige weekblad *Aufbau*. In dit stukje introduceert ze Wolff als een leerling van Julius Spier. In de loop van veertig jaar heeft Spier getracht de oude kunst van de chiromantie op zijn merites te testen, weet Marcus. Door de interpretatie van handfysiognomie buitengewoon te verdiepen en te verfijnen heeft hij, zo stelt ze verder, de fundering gelegd voor een bruikbare, leerbare methode om handen te lezen. Charlotte Wolff bouwt hierop voort door zich systematisch “through rich material” heen te werken, materiaal dat zij in Parijs en Londen heeft verzameld.⁸⁰ Blijkbaar wilde Marcus door middel van de recensie het werk van Spier en Wolff onder de aandacht van het Duits sprekende publiek in de Verenigde Staten brengen. Zij zal op dat moment niet op de hoogte zijn geweest van Spiers overlijden in september 1942.

De tweede verwijzing naar Marcus' handleeskundige activiteiten is afkomstig van Annamari Mommsen. Zij kent Marcus van de cursusgroep in Berlijn en acht haar “een zeer begaafde vrouw” die in Californië “die von Spier begründete Methode in enger Zusammenarbeit mit den dort tätigen Therapeuten der Jungschen Schule” verder heeft ontwikkeld.⁸¹

Dat Marcus daadwerkelijk verder heeft gebracht, blijkt uit het typoscript van een lezing die zij hield in 1948 tijdens een klein seminar georganiseerd door het Jung Instituut te Los Angeles. James Kirsch had Marcus uitgenodigd – net zoals hij dat het jaar ervoor had gedaan – om naar de handen van een van zijn patiënten te kijken en haar bevindingen te presenteren. Marcus geeft in de voordracht aan dat zij het handlezen “for a number of years” heeft geleerd van Julius Spier en “a number of lessons” van hem heeft gehad.⁸² Spier omschrijft ze als “a German, who died in Holland in 1942”, géén academicus (“I think he did not graduate from more than high school”), maar “a person of deep intuitive insight” die uit zijn buitengewoon sterke intuïtie een eigen methode van handanalyse heeft ontwikkeld.⁸³ Aansluitend behandelt ze uitgebreid en helder hetgeen zij middels de handen van de patiënt heeft vastgesteld.

De vierde verwijzing naar Marcus' handlezen is afkomstig van Wayne K. Detloff, een lid van de Society of Jungian Analysts of Northern California. Na zijn promotie in 1960 aan de Universiteit van Arkansas is Detloff naar Californië verhuisd. Daar komt hij in contact met Kate

Perspectives: A Quarterly Journal of Jungian Thought 2(1), 1971, 11-24 (oorspronkelijk een voordracht in 1960 voor de Analytical Psychology Club van Los Angeles). Marcus' artikel ‘Separation dreams’ vangt aan met Pindarus' aforisme ‘Become what thou art’. Vermoedelijk was Kate Marcus oorspronkelijk actief in de vrouwenbeweging, zie namelijk dr. Käte Marcus, ‘Creative woman’, *The International Women's News* 25(5), 1931, 68; *Id.*, ‘Campaign against Hitler Party’, *The International Women's News* 25(6), 1931, 83.

⁸⁰ Kate Marcus, ‘Die Geheimnisse der menschlichen Hand’, *Aufbau* 9(32), 6 augustus 1943, 16.

⁸¹ JWR in gesprek met Annamari Mommsen. Vergelijk Annamari Mommsen, ‘Wesen und Aufgabe der Psychochirologie’, *Psyche* 3(11), 1950, 871-876, 871; *Id.*, *Sprache der Hand*, ongepubliceerd typoscript (voordracht), Berlijn, [ca. 1950], (4 pp.) (archief Uitgeverij Balans).

⁸² Ongepubliceerd typoscript van de voordracht van Kate Marcus' handanalyse van een patiënt, 1948, (4 pp.) (archief C.G. Jung Institute Los Angeles). Met dank aan Deborah Wesley voor het vinden en toegankelijk maken van dit document (email van Deborah Wesley aan AN, 3 juni 2014).

⁸³ *Ibidem*.

Marcus. Hij acht haar een *psychic* en vertelt dat zij zijn belangstelling voor het handlezen heeft gewekt en ervoor heeft gezorgd dat hij Spiers boek leerde begrijpen (zie § 12.2).⁸⁴

11.2.7 *Annamarie Mommsen voert een psychochirologische praktijk in Berlijn*

In 1937 wordt Annamarie (Amélie) Mommsen-Hoffmann (Berlijn, 4 februari 1903 – Berlijn, 16 september 2000), dochter van de bekende Duitse architect Ludwig Hoffmann, geconfronteerd met persoonlijke problemen.⁸⁵ Ze maakt een afspraak met Julius Spier. Mommsen gaat uit van een eenmalige ontmoeting. Maar na een uur vraagt Spier haar of zij zijn leerling wil worden. Ja, dat wil ze. Tot aan Spiers vertrek naar Nederland zien ze elkaar, naast de wekelijkse cursusbijeenkomsten, meestal tweemaal per week in Spiers appartement in Berlijn. Spier vertelt tijdens zulke uurtjes bij herhaling “volkomen gefascineerd” over zijn dromen die hij met de psychoanalyticus Levi heeft besproken.⁸⁶ Levi, volgens Mommsen een bekende psycholoog of arts in Berlijn, is de man bij wie Spier indertijd in analyse is. Spiers openheid over de therapeutische gesprekken is typerend voor hem, aldus Mommsen. Indertijd sprak niemand daarover, dat was taboe.

Kort nadat Spier zich in Amsterdam heeft gevestigd, ontvangt hij een brief van Mommsen. Hij schrijft haar onmiddellijk terug. Opgewekt informeert hij zijn leerlinge/vriendin over de kamer die hij in het huis van zijn zus heeft mogen betrekken, en verheugd meldt hij aan zijn boek te zijn begonnen. Zijn voornemen is er elke dag anderhalf uur aan te besteden. Een paar weken later somt Spier wederom in een brief de hoofdstukken op, waarbij hij sommige voorziet van een korte toelichting. “Wie finden Sie das Ganze?” wil hij van Mommsen weten.⁸⁷

Na de oorlog studeert de gescheiden, alleenstaande Mommsen psychologie en kan zij zich als erkend psychochirologe en psychotherapeute in Berlijn vestigen. Op een goede dag wordt ze benaderd door een medewerker van de radio die over haar heeft gehoord. Ze gaat op zijn verzoek in om een voordracht over de chirologie te verzorgen. Maar nog voordat het tot een uitzending komt, is er een bericht. De uitzending is afgelast en ze wordt verzocht voor een gesprek langs te komen. Het toeval wil dat de chef van het radiostation ooit proefpersoon was bij Spier. Volledig overvallen door alles wat Spier over hem wist, was de man in shock weggelopen. Vandaar zijn beslissing om een uitzending over de psychochirologie af te keuren. Wanneer Mommsen dit hoort, meent ze dat deze man destijds onrecht is aangedaan. Het minste wat ze kan doen is begrip tonen. Ze vindt dat degene die hem als proefpersoon heeft meegenomen en plompverloren in de positie van Object heeft gezet, Object niet of onvolledig heeft

⁸⁴ Boe, ‘In the palm of my hand’, 41.

⁸⁵ Annamarie Hoffmann, dochter van Ludwig E.E. Hoffmann (1852–1932) en de Joodse Marie Mommsen-Weisbach (1875–1961), was de eerste vrouw van Konrad Mommsen (1896–1973), die een kleinzoon was van de auteur en Nobelprijswinner Theodor Mommsen (1817–1903) (email van Peter Köpf aan AN, 5 juni 2014).

⁸⁶ JWR in gesprek met Annamarie Mommsen.

⁸⁷ Van de twee brieven van Julius Spier aan Annamarie Mommsen, bewaard als kopie en gedateerd 1 en 23 april 1939, ontbreekt van de eerste de laatste pagina. Verder is er een kopie van een briefkaart van Spier aan Mommsen, 7 december 1939 (archief Ruth Busse-Spier).

geïnformeerd. Die persoon had de proefpersoon op z'n minst van te voren moeten vertellen dat Spier via de handen regelmatig kwesties en gebeurtenissen uit iemands leven zag die niemand wist.

Volgens Mommsen is zij na de oorlog de enige die in Berlijn als psychochirologe werkt. Ze zou succesvol zijn geweest en publiceert twee artikelen over psychochirologie.⁸⁸ Een ontmoeting met de Joodse kinderarts Else Liefmann, die in 1942 naar Zürich is gevlucht, is memorabel, aangezien Liefmann hogelijk verbaasd is door hetgeen Mommsen op basis van handafdrukken over patiënten weet vast te stellen. Mommsen vertelt hierover:

Ik ben in Zürich geweest bij een vrouwelijke arts waarover ik gelezen had dat die ook de chirologie of de handdiagnostiek benutte. Zij werkte in een kliniek. Ik vroeg haar of ze handafdrukken had. Ik heb toen dingen verteld vanaf die afdrukken. Zij was er ondersteboven van want zij had eerst de mensen gezien en gesproken en de geneeskundige diagnoses vastgesteld. Pas daarna had ze de afdrukken gemaakt en had ze de proef op de som genomen. Ze analyseerde de hand dus met voorkennis. Ze was helemaal verrast dat ik die dingen zag zonder ooit de mensen gezien te hebben.⁸⁹

Later in haar leven is Amélie Mommsen een goede vriendin geworden van Spiers dochter Ruth Busse-Spier. Volgens Ruth Busse is zij een van de vrouwen die altijd wat verliefde gevoelens voor haar vader heeft behouden.⁹⁰

11.2.8 Phyllis Jaarsma uit Amsterdam analyseert handen op het geschilderde doek

Als de echtgenote van een vooraanstaand jurist in Amsterdam besluit Elisabeth (Bob) Jansma-Engers (Amsterdam, 12 maart 1896 – Sneek, 23 oktober 1982) haar werk als chirologe te verrichten onder het pseudoniem van Phyllis Jaarsma.⁹¹ Ze publiceert twee boekjes onder die naam: *Handen in schilderkunst en praktijk* (1963) en *Wat handen vertellen* [1970].⁹² Beide werken gaan in op een aantal karakters van op het doek geportretteerde personen, van wie de kunstenaar ook de handen heeft geschilderd. Op grond van haar handleeskundige kennis is Jansma-Engers in staat iets over die karakters te zeggen; inzichten tot stand gekomen door de bestudering van de handen zoals afgebeeld op de schilderijen. Gaandeweg ontdekt ze dat lang niet alle kunstenaars de handen van hun model conform de werkelijkheid hebben

⁸⁸ Mommsen, 'Wesen und Aufgabe der Psychochirologie', 871-876; *Id.*, 'Chirologie und Prophetie', *Neue Wissenschaft* 1(6), 1951, 10-16.

⁸⁹ JWR in gesprek met Annamarie Mommsen. Else Liefmann (1881-1970) kwam uit Freiburg.

⁹⁰ Persoonlijke gesprekken AN met Ruth Busse, 23 en 26 september 2009.

⁹¹ Elisabeth Engers was getrouwd met Kornelis Jansma (1891-1972), auteur van *Lely, de bedwinger der Zuiderzee* (1948) (Yvonne Laudy, 'Chirologe mevrouw Jaarsma over: Het geheim van onze handen', *De Telegraaf*, 26 maart 1966; Alexandra Nagel, 'Wat handen vertellen: Het contact tussen Phyllis Jaarsma en Godfried Bomans', *Goede Papieren* 9(2), 2015, 36-39, 37-38).

⁹² Phyllis Jaarsma, *Handen in schilderkunst en praktijk*, (H.P. Baard, voorwoord), Amsterdam: Contact, 1963; *Id.*, *Wat handen vertellen*, (Carel Willink, voorwoord), Amsterdam: Becht, [1970]. Vergelijk: Anoniem, 'Chirologie: Handen geven karakters aan Frans Hals' regentessen', *Haagse Post*, 7 maart 1959.

geschilderd. Soms ziet ze eenvoudigweg dat harmonie ontbreekt tussen de afgebeelde gezichten en lichaamshoudingen enerzijds en de handen anderzijds.

Doorslaggevend in de kunstzinnige wending van Jansma-Engers ontwikkeling als chirologe is een ervaring in 1952, in het Pradomuseum te Madrid. Moe had ze op een bankje gezeten en wat onbestemd voor zich uitgestaard. Recht voor haar hadden twee schilderijen van Anthonie van Dyck gehangen, een van zijn vrouw Maria Ruthven en een van de marquesa de Leganés. Terwijl de doeken gefixeerd binnen de lijsten zaten, waren de portretten voor haar geestesoog in een flits tot leven gekomen. Letterlijk tot leven. Heel helder had Jansma-Engers, lettend op de afgebeelde handen, de verschillen tussen de twee karakters gezien, “dat onnaspeurlijk iets in de handen, dat het ene beeld verschillend maakt van het andere”.⁹³ Vanaf dat moment is ze gefascineerd door portretten en bestudeert ze talloze, realistisch op het schildersdoek afgebeelde handen.

Aangezien Jansma-Engers als Phyllis Jaarsma in haar publicaties nergens uitgebreid ingaat op haar bevindingen, zijn de meeste interpretaties tamelijk oppervlakkig. Bijgevolg zijn recensenten kritisch over deze originele benadering van de beeldende kunst.⁹⁴ Die kritiek vormt geen belemmering voor haar om met het verhaal het land in te gaan en lezingen te houden voor onder andere de Vereniging van Huisvrouwen. Telkens begint ze een voordracht met een algemene uitleg over de handleeskunde en regelmatig refereert ze aan haar eerste leraar, Julius Spier, aan wie ze veel te danken heeft. Deze uit Duitsland gevluchte Jood, zo vertelt ze dan, is volgens haar een buitengewone man geweest met een enorme kennis en nimmer falend psychologisch inzicht.⁹⁵

Zonder nadere details te geven noemt Jansma-Engers 1936 of 1937 als het jaar waarin ze Spier leerde kennen. Ook vertelt ze dat ze van Spier heimelijk privéles heeft gehad, vermoedelijk in de periode 1940-1942. Alleen haar man was van deze afspraken in Amsterdam op de hoogte. Het kan zijn dat de lessen uit veiligheidsoverwegingen in het geheim plaatsvonden: Jansma-Engers was van vaderszijde Joods.

Vanaf eind jaren vijftig bereiken Phyllis Jaarsma's chirologische activiteiten af en toe het grote publiek door middel van artikelen in de krant en eenmaal een tv-programma.⁹⁶ Van

⁹³ Uit ongedateerde aantekeningen van Elisabeth Jansma-Engers voor een lezing (archief Bibi Dutry van Haeften-Gorter).

⁹⁴ Joke Fehmers, 'Hoe zien uw duimen er uit?', *Algemeen Handelsblad*, 10 februari 1961; Anoniem, 'Handen', *De Tijd-Maasbode*, 3 december 1963; Johan van der Woude, 'Handkunde', *Nieuwsblad van het Noorden*, 25 juli 1964; Anoniem, 'Handen', *De Telegraaf*, 4 december 1964.

⁹⁵ Elisabeth Jansma-Engers, *A character study by means of chirology*, ongepubliceerde tekst, (19 pp.), 5-6, (archief Bibi Dutry van Haeften-Gorter). Vergelijk Jaarsma, *Handen in schilderkunst en praktijk*, 16. Aan een journaliste vertelde Jansma-Engers dat zij veel ervaring met handlezen had opgedaan in de polikliniek van W. Berger: “Voor het merendeel kreeg ik daar te maken met patiënten, die door de doktoren waren opgegeven. Soms bleek, dat ik via de bestudering van de handen tot een andere diagnose kwam dan de doktoren. Het was een verschrikkelijk interessante tijd. Soms had ik 35 patiënten per dag” (Yvonne Laudy, 'Chirologe mevrouw Jaarsma over: Het geheim van onze handen', *De Telegraaf*, 26 maart 1966). Gegevens over de polikliniek en W. Berger ontbreken. Ook onduidelijk is wanneer Jansma-Engers in deze kliniek heeft gewerkt.

⁹⁶ Anoniem, 'Chirologe Phil Jaarsma wil Anastasia-raadsel oplossen', *Haagse Post*, 16 mei 1959; Yvonne Laudy, 'Chirologe mevrouw Jaarsma over: Het geheim van onze handen', *De Telegraaf*, 26 maart 1966; *Id.*, 'Handen

collega's uit het vakgebied staat bij haar de Indiër Mir Bashir in hoog aanzien.⁹⁷ Ze consulteert Bashir in Engeland omdat ze antwoorden zoekt op vragen die ze hem persoonlijk wil voorleggen. In Nederland staat ze op vriendschappelijke voet met de handlezer en astroloog Jack F. Chandu, die op zijn beurt haar handleeskundige kwaliteiten oprecht waardeert.⁹⁸ Daarentegen heeft Jansma-Engers een scherp oordeel over Mary Igel-de Graaf. In persoonlijke aantekeningen geeft ze te kennen dat deze handleeskundige altijd jaloers is geweest op haar succes en passages uit haar twee boeken heeft gekopieerd.⁹⁹ Met de handlezer en grafoloog Edgar Hirson/Hirsch heeft Jansma-Engers ook contact gehad. In het boek *Handen* dat zij van hem bezit, heeft Hirsch een persoonlijke opdracht geschreven. Opmerkelijk is verder dat zodra handlezen negatief in het nieuws is, ze als Phyllis Jaarsma niet schroomt te reageren en de discussie aangaat. Dit doet ze met name wanneer haar werk minachtend terzijde wordt geschoven.¹⁰⁰ Of wanneer een onderwerp haar raakt, zoals de transplantatie van een vinger naar de plaats van de duim ter compensatie van een verloren duim.¹⁰¹

Alles bij elkaar laat de nalatenschap van Bob Jansma-Engers een originele, eigenzinnige, gepassioneerde chirologe zien. Ze deed voortdurend haar best om de handleeskunde als een volwaardig, serieus vak- en onderzoeksgebied voor het voetlicht te brengen en bleef altijd verwijzen naar Julius Spier.

hebben voor haar geen geheimen: Phyllis Jaarsma heeft het vak met vallen en opstaan geleerd', *De Telegraaf*, 22 november 1970; Anoniem, 'Handen vertellen: Phillis [sic] Jaarsma en de chirologie', *Leeuwarder Courant*, 4 september 1973. Vergelijk Hawar, 'De psychische handjes van Hawar', *Leeuwarder Courant*, 28 september 1974. Jaarsma/Jansma is geïnterviewd voor het televisieprogramma NOS-Kiosk, uitgezonden op Nederland 1, 20 mei 1973.

⁹⁷ Jansma-Engers bezocht Mir Bashir in het voorjaar van 1969. Vergelijk § 12.3.1 noot 29.

⁹⁸ Persoonlijke communicatie van AN met Bibi Dutry van Haeften-Gorter, 15-16 juli 2013. Over Chandu, zie § 12.4.

⁹⁹ De kritische uitspraken van Jansma-Engers over Igel-de Graaf zullen zijn ontlokt door een uitspraak van Igel-de Graaf. Zij vertelde namelijk aan een journaliste dat er in Nederland slechts enkele "handvormkundigen" werkzaam waren, "het betreft dan meestal particuliere praktijken, of incidentele adviezen aan museumdirecteuren om licht te werpen op karakters uitgebeeld op oude schilderijen via de handen" (Anoniem, 'Karakterologie: Mens achter masker. Gezichten liegen, handen niet', *Haagse Post*, 31 december 1960). Overigens was Mary Igel/Benner-de Graaf op haar eigen wijze eveneens succesvol (Bijlage 4, nr. 14).

¹⁰⁰ Bijvoorbeeld, naar aanleiding van een kritische opmerking in een artikel in *Oud Holland* stuurde Jansma-Engers als Phyllis Jaarsma een brief naar de redactie van het blad. De auteurs hadden gemeend dat ze Jaarsma's *Handen in de schilderkunst en praktijk* (1963) mochten "beschouwen als een uniek hand-boekje van onwetenschap", aangezien zij Frans Hals' regentessen "hierin stuk voor stuk bij de hand [had] genomen, en de lezer feitelijk bij de neus" (P.J. Vinken & E. de Jong, 'De boosaardigheid van Hals' regenten en regentessen', *Oud Holland* 78(1/2), 1963, 1-26, 9 noot 15). Vergelijk Anoniem, "'Gitzwarte zielen' ontkleurd: Twee Amsterdammers ontrafelen de "psycholoog" Frans Hals', *Het Parool*, 18 april 1964.

¹⁰¹ Jansma-Engers was van mening dat de transplantatie van een vinger naar de plek waar ooit een duim had gezeten niet zo vrijblijvend was als medici veronderstellen. Deze opvatting formuleerde ze naar aanleiding van het artikel "'Als ik me nog zonder duim zie knoeien..." Professor plant wijsvingers over. Alle patiënten overgelukkig', *De Telegraaf*, 28 april 1966, gepubliceerd naar aanleiding van het proefschrift van de plastisch chirurg Jacob Hage (1918-1973). Het krantenbericht bracht Jansma-Engers ertoe een exemplaar van haar eerste boek op de post te doen naar de chirurg dr. Teunis A. Donkersloot (1904-1977). Tijdens de ontmoeting die hierop volgde, onderwierp Donkersloot zich aan een handanalyse. Voorzien van beleefd doch uiterst kritisch commentaar stuurde hij het analyseverslag naderhand terug.

11.2.9 Madame Freudenberg spreekt over “La chirologie d’après Julius Spier”

Net als van Elsbeth Ackermann en Katya Klopfer is van Madame Freudenberg weinig overgeleverd. De reden om haar toch te noemen als een handlezeres die naam heeft gemaakt, is dat Madame Freudenberg als chirologe op gevorderde leeftijd in 1979 is uitgenodigd een voordracht te geven tijdens een conferentie in Frankrijk en omdat er een verwijzing is naar een conferentie in 1946 waar zij eveneens bij betrokken was.¹⁰²

Freudenberg zou streng zijn geweest in haar chirologische analyses en hebben geweigerd iets over zaken te zeggen die iemands toekomst aangingen. Ze wilde vooral iemand helpen zichzelf in het heden te leren kennen. “Men voelde in haar een grote authenticiteit in haar zoektocht naar de innerlijke wereld en een enorme gevoeligheid”, aldus het nawoord van de redactie van het blad dat de tekst van de lezing publiceert.¹⁰³ In die zinnen over Madame Freudenberg klinkt Julius Spier door.

Uit de weergave van de voordracht, gehouden op 15 december 1979 en getiteld *La chirologie d’après Julius Spier*, blijkt bovendien dat Freudenberg van allerlei details uit Spiers leven op de hoogte is. Zo vertelt ze dat Spier verschillende keren in Zwitserland heeft gewerkt in “l’hôpital psychiatrique de Burghölzli” en in “maisons de tuberculeux, où il a établi les résultats de ses recherches”.¹⁰⁴ Ook weet ze dat hij in Nederland heeft meegewerkt met een arts gespecialiseerd in kankeronderzoek. Daarnaast vertelt ze dat Spier de rechterhand als ‘voorouderhand’ beschouwt en de linkerhand als de ‘persoonlijke’ hand. Het verschil zou Spier hebben ontdekt door de bestudering van de handen van soldaten bij wie tijdens de Eerste Wereldoorlog de linkerhand verminkt was geraakt.¹⁰⁵

Annamarie Mommsen geeft aan dat er in Frankrijk “nog een vrouw van de cursus” met de psychochirologie is doorgegaan.¹⁰⁶ Deze vrouw zal Madame Freudenberg zijn geweest.

¹⁰² Henri Mangin, *Die Hand ein Sinnbild des Menschen: Eine Abhandlung über die Chiroskopie*, (Marie-Madeleine Davy, voorwoord; Marcel Pinloche, illustraties; Ursula von Mangoldt, vertaling), Zürich: Rascher Verlag, 1951, 14 noot 10: “Conférence du 11 avril 1946, de Mme Freudenberg”. Op dezelfde pagina verwijst Mangin naar Charlotte Wolff en Henri Wallon.

¹⁰³ Anoniem, ‘Note de 3e Millénaire’, 21 april 2010, URL <http://www.revue3emillenaire.com/blog/la-chirologie-dapres-julius-spier-par-madame-freudenberg/> (geraadpleegd op 30 september 2017): “Mme Freudenberg (...) était rigoureuse quant à ses analyses chiroligiques et refusait de parler des lignes des mains au-delà de l’âge de la personne qui la consultait. L’important était d’aider la personne à se connaître dans le présent et non à se projeter dans l’avenir... On sentait en elle une grande authenticité dans sa quête du monde intérieure et une grande délicatesse.”

¹⁰⁴ Madame Freudenberg, ‘La chirologie d’après Julius Spier’, *Revue Panharmonie* 184, november 1980, URL <http://www.revue3emillenaire.com/blog/la-chirologie-dapres-julius-spier-par-madame-freudenberg/> (geraadpleegd op 30 september 2017). Dezelfde webpagina toont het vervolg op het artikel: Madame Freudenberg, ‘La psychochirologie’, *Revue Panharmonie* 189, januari 1982; *Id.*, ‘(suite)’, *Revue Panharmonie* 190, april 1982.

¹⁰⁵ *Ibidem*: “Au cours de ses études après la première guerre mondiale auprès des soldats mutilés de leur main gauche, Spier a constaté que la main droite de l’homme révèle ses dispositions héréditaires et que l’on peut donc, de cette main droite, tirer de nombreuses conclusions concernant les raisons des difficultés, des troubles, des hésitations, impressions et disposition des maladies, apparentes dans la main gauche qui était toujours significative pour l’individu lui-même, chez des mutilés de la main droite.” Vergelijk Spier, ‘Hände sprechen’, 690.

¹⁰⁶ JWR in gesprek met Annamarie Mommsen-Hoffmann.

Uit de bovenstaande paragrafen kan worden afgeleid dat deze tien leerlingen door Spier op het pad van handlezen zijn gezet en vervolgens een eigen manier van werken hebben ontwikkeld. Al deze personen zijn op een bepaalde manier succesvol met het handlezen geworden. Verspreid over de wereld zijn zij pionierend voortgegaan met wat zij in beginsel van Spier hebben geleerd. Allen zijn er volledig van overtuigd dat het handlezen zoals zij dat beoefenen een waardevolle methode is om mensen te helpen. Daarbij zijn Charlotte Wolff, Julie Neumann, Katya Klopfer, Margaret Mamlok, Kate Marcus, Annamarie Mommsen, Phyllis Jaarsma en Madame Freudenberg Spier als leraar erkentelijk geweest.

11.3 Hertha Levi voegt bij de herdruk van Spiers boek een appendix met eigen materiaal toe

De laatste keer dat Julius Spier in Engeland is, in augustus-september 1939, vertrouwt hij hoogstwaarschijnlijk Hertha Levi een kopie toe van zijn manuscript *Kinderhände*. Levi krijgt of neemt de verantwoordelijkheid op zich om deze Duitse tekst door Victor Grove – met wie ze in 1950 in het huwelijk treedt en die Spier zelf “as early as 1937 at a seminar in Switzerland” heeft ontmoet¹⁰⁷ – te laten vertalen en uitgegeven te krijgen. De publicatie van *The hands of children* (1944) zorgt ervoor dat Spiers gedachtegoed over handlezen een groter, Engelstalig publiek bereikt.

Levi weet dat Spier de intentie had om nog twee boeken te schrijven: een over de handen van volwassenen en een over de handen van geesteszieken. Als gevolg van zijn voortijdig overlijden zijn deze nooit gerealiseerd. Dit brengt haar tot het voornemen een supplement samen te stellen uit ongepubliceerd materiaal. Maar door de gecompliceerde oorlogsomstandigheden zijn veel, zo niet alle notities verloren gegaan die Spier had verzameld voor zijn volgende boeken. Het lukt Levi slechts om een reeks aantekeningen van cursusbijeenkomsten psychiatrie veilig te stellen, waaronder een paar uit Spiers periode in Amsterdam. Deze aantekeningen stuurt ze in typoscript, vermoedelijk als ze met de tweede druk van *The hands of children* bezig is, naar de dochter van Spier in Berlijn (Bijlage 5). Aan de herdruk, verschenen in 1955, voegt Levi een eigen bijlage toe over de handen van een aantal geesteszieken. Het onderzoek hiervoor heeft ze in een ziekenhuis in Engeland verricht.¹⁰⁸ Voor zover bekend heeft Hertha Grove-Levi zich na haar emigratie naar de Verenigde Staten niet meer met het handlezen beziggehouden. Ook heeft ze nadien het contact met Ruth Busse niet meer onderhouden.

¹⁰⁷ Kopiebrief van Victor Grove aan de redacteur van *The New York Times*, 3 maart 1984 (archief Uitgeverij Balans; deze kopie was oorspronkelijk door Hertha Grove-Levi naar Henny Neitzel-Tideman gestuurd). Mogelijk houdt het seminar waar Grove Spier ontmoette verband met de cursusaantekeningen uit Ascona, zie Bijlage 5, nr. 5. Over Victor Grove (1902–1987) en de totstandkoming van de vertaling, zie Nagel, ‘Herta Levi’, 98.

¹⁰⁸ Herta Levi, ‘Appendix 2: The hands of the mentally diseased’, in: Spier, *The hands of children*, 1955, 167-183. Voor een korte, kritische bespreking zie B.W. Pickford, ‘The hands of children: An introduction to psycho-chirology’, *British Journal of Psychology* 46(3), 1955, 231. De herdruk zou voor de uitgeverij een mislukking zijn geweest (brief van Norman Franklin aan Ruth Busse-Spier, 20 oktober 1960; archief Uitgeverij Balans).

Ondanks het feit dat Julius Spier een belangrijke liefde in haar leven was, is Grove-Levi voor zowel de buitenwereld als binnen de eigen familie- en vriendenkring uiterst terughoudend geweest over haar relatie met Spier. Een uitzondering is de brief die ze schrijft aan Henny Tideman, nadat ze de Engelse vertaling van *Het verstoorde leven* heeft gelezen. Hieruit blijkt dat zij en haar man het vreselijk vinden dat Spier en de handleeskunde in *An interrupted life* (1984) slecht uit de verf komen. Verder vindt ze dat Hillesum weinig over Spiers boek heeft geschreven:

I think that parts of Etty's Diary are misunderstood. That is how it could happen that while Etty comes out well in most of the previews I have seen from England and the US, our friend Jul [Julius Spier] is not faring so well. When we came across a second time about Spier being called a "charlatan", my husband got quite angry and wrote enclosed letter to the New York Times. I hope they will print it.

Strangely enough, Etty mentions not one word about something of such vital importance to Jul as his HANDS OF CHILDREN book. It must have come up one way or other every day. The seriousness with which Jul approached his work, in the book is brought to a charisma guru type level, which, to be sure, was present too, yet represented a mere part of it. But then, she wrote a diary, her own private diary (which isn't quite so private any more). However, the way I see it, in all fairness, a lot needs to be put right about Spier, his character and his work.¹⁰⁹

De brief die Victor Grove naar *The New York Times* stuurt om het negatieve beeld van Spier te ontkrachten, bevat het argument dat Carl Gustav Jung "had thoroughly tested the genuine talent of Spier, personally, and at the renowned Burghölzli psychiatric hospital".¹¹⁰ Jung was volgens Grove niet het type man om zich te laten misleiden door de trucs van een charlatan. Ook meent hij dat Etty Hillesum "distressed" zou zijn geweest, indien zij zou hebben beseft ongewild te hebben bijgedragen "to a misjudgment of Spier's work".¹¹¹ De krant heeft deze brief niet geplaatst.

Zelf heeft Hertha Grove geen actie ondernomen om Julius Spier te ontdoen van het negatieve imago dat hem ten deel is gevallen na de verschijning van Hillesums dagboeken. Maar ze klonk iedere keer verheugd toen ze, dementerend, vernam dat er aan een boek over hem werd gewerkt – dit proefschrift.¹¹²

¹⁰⁹ Brief van Herta Grove-Levi aan Henny Neitzel-Tideman, 5 maart 1984 (archief Denise de Costa). Het artikel waarnaar wordt verwezen betreft Des Pres, 'Eros, God and Auschwitz', *The New York Times*, 29 januari 1984. Dit stuk is vertaald als 'Eros, God en Auschwitz', in: Gaarlandt, 'Men zou een pleister op vele wonden willen zijn', 68-73. Vergelijk Nagel, 'Herta Levi', 102.

¹¹⁰ Kopiebrief van Victor Grove aan de redacteur van *The New York Times*, 3 maart 1984 (archief Uitgeverij Balans).

¹¹¹ *Ibidem*.

¹¹² Nagel, 'Herta Levi', 92.

11.4 Een paar Spierclubvrienden hebben het handlezen voor zichzelf gestalte gegeven

Eerder is uitgelegd hoe Etty Hillesum hard op weg was een goede assistente van Julius Spier te worden (§ 7.4.3). De vervolging van de Joden en Spiers overlijden hebben een kentering in Hillesums handleeskundige ontwikkelingsgang teweeggebracht. Maar wanneer de omstandigheden anders zouden zijn geweest, of in het geval zij de oorlog zou hebben overleefd, is de kans klein dat ze zich als handlezeres zou hebben ontplooid. Schrijven was haar talent. Zij zou eerder, zoals ze weleens opperde, kroniekschrijfster van haar tijd geworden.¹¹³

In haar dagboeken en brieven heeft Hillesum het nooit uitgebreid over de handleeskunde gehad. Dit neemt niet weg dat vanuit handleeskundig perspectief meerdere passages uit haar werk relevant zijn. Want al zijn er hooguit korte opmerkingen over het handlezen, bijvoorbeeld naar aanleiding van gesprekken met Spier over mensen wiens handen hij had bestudeerd, toch geven deze fragmenten inkijkjes in een levendige praktijk. Relevant zijn eveneens de door Hillesum geschreven protocollen.¹¹⁴ Bovendien getuigen Hillesums egodocumenten van de psychologische invloed die het contact met Spier op haar had. Feitelijk kent Spiers nalatenschap daarom nog een andere kant: de meer psychologische, tot uitdrukking gekomen in de verschillende getuigenissen van de personen die het contact met Spier aan den lijve hebben ervaren (§ 2.3.2-3). Dit zijn de veelal onzichtbare sporen, of, zoals Han Wegerif het formuleerde, de invloed van Spiers gave om “kommer weg te nemen”.¹¹⁵

Er zijn meer handleeskundige sporen van Julius Spier binnen de Amsterdamse vrienden-groep te vinden. Van Gera Bongers, bijvoorbeeld. Zij verhuisde na de oorlog naar Johannesburg en raakte betrokken bij de antroposofie. Toch weerhield dit haar niet om altijd op iemands handen te letten en op latere leeftijd onder meer *Die Hände offenbaren den Menschen* (1966) van Norbert Glas te bestuderen.¹¹⁶ De volgende paragrafen laten nog een paar van zulke sporen zien. Het zijn sporen die het beeld als zou Spiers handlezen bijna tegelijk met hem zijn gestorven verder tegenspreken.

¹¹³ Hillesum, *Het Werk*, 91 (15 augustus 1941), 511 (10 juli 1942), 540 (28 juli 1942), 578 (8 oktober 1942), 618 (december 1942), 874 (25 augustus 1942). Hillesum meende ook een keer dat “op den duur, over 10 jaar of zo, een psychologische praktijk” niet gek voor haar zou zijn (Hillesum, *Het Werk*, 82 (7 augustus 1941)).

¹¹⁴ Bijlage 1, tabel 1 nrs. 21, 25 en 27. Vermoedelijk schreef Hillesum ook protocollen nrs. 26 en 29.

¹¹⁵ Naar aanleiding van Spiers overlijden schreef Han Wegerif rond 17 september 1942: “Velen kwamen tot hem, belast en beladen, en hy had de gave, by zeer velen kommer weg te nemen, de persoonlijkheid te ontdoen van (...) vreemde aangroeisels, (‘Werde, der du bist.’), de plaat van ingebeeelde waanvoorstellingen te doen wyken, neerdrukkende banden aan het voorgeslacht aan het licht te brengen en losser te maken. In al deze patienten is iets veranderd, zy gedragen zich anders, hun leven zou op andere wyze verlopen zyn, als Spier daar niet op had ingewerkt.” Bron: de bijlage ‘Wat Mijnheer Wegerif had willen zeggen’, bij het begrafenisverslag dat Henny Tiedeman op 24 september 1924 naar Hanneke en Pieter Starreveld stuurde (archief Denise de Costa).

¹¹⁶ Emails van Annette Chouler-Bienewitz aan AN, 17 en 22 juni 2011. Norbert Glas (1897–1986) was een Oostenrijkse arts, antroposoof en fysiognomist.

11.4.1 *Adri Holm en Dicky de Jonge continueren het gezamenlijk handlezen*

Na het heengaan van Spier is Adri Holm de drijvende kracht achter een klein groepje cursisten dat het gezamenlijk ‘handen van Objecten bestuderen’ voortzet. Dicky de Jonge neemt hier aan deel. Afgaand op de handafdrukken en analyseverslagen die Van de Heuvel-de Jonge heeft bewaard, heeft het groepje vanaf 29 september 1942 tot en met eind januari 1943 bijna wekelijks volgens de geijkte procedure handanalyses gemaakt.¹¹⁷ Daarna zorgen de oorlogsomstandigheden voor steeds meer belemmeringen en worden er nog slechts af en toe handen geanalyseerd en verslagen uitgetypt.

Zonder de bijbehorende protocollen uit te werken, maakt De Jonge in 1943-1944 ook regelmatig zelfstandig handafdrukken en analyses voor leerlingen van de school waar ze lesgeeft, en voor vrienden, familieleden en bekenden. Na de oorlog heeft ze de behoefte aan nieuwe uitdagingen en solliciteert naar een baan op de Nederlandse Antillen. Dertig jaar lang staat ze op de Boven- en Benedenwindse Eilanden voor de klas. Ze trouwt, krijgt twee dochters en heeft amper tijd voor het handlezen. De afdrukken van de handanalyses die ze tussen 1946 en 1954 sporadisch maakt, zijn bewaard bij de protocollen en handafdrukken geproduceerd onder de supervisie van Spier. Verder is zij altijd op handen blijven letten.

Net als Dicky de Jonge heeft Adri Holm van het handlezen nooit haar werk gemaakt en leest ze handen louter voor geïnteresseerden. Wel is ze een “fervent beoefenaarster” ervan en leent ze na de oorlog ooit van Liesl Levie Spiers boek *The hands of children* (dat ze tot ergernis van Levie nooit heeft teruggegeven).¹¹⁸ Holms belangstelling voor handlezen vermindert wanneer zij zich begint te verdiepen in de antroposofie, in 1957 naar Zeist terugverhuist en in het antroposofische bejaardentehuis Huize Valckenbosch gaat werken. Van haar familie – Holms vader en twee jongere broers met hun gezinnen – zal Holm geen support hebben gehad voor de handleeskunde. Men had Spier met al die vrouwen om zich heen de bijnaam de Rattenvanger van Hamelen gegeven.

11.4.2 *Liesl Levie en Mimi Götte/Veerman-de Vries lezen vlak na de oorlog enige tijd handen*

Ergens in juni 1943 is ook het gezin Levie naar kamp Westerbork gedeporteerd. Een van de weinige bezittingen die Liesl Levie voor zichzelf meeneemt, is Spiers cursusstencil *Methode der Handanalyse*. Ze herinnert zich naderhand dat ze het heeft vertaald en dat het meeste papier is gebruikt als toiletpapier. “I didn’t lose it”, klonk het realistisch, “we needed it”.¹¹⁹

In maart 1946 keert Levie vanuit Bergen-Belsen via een omweg terug naar Amsterdam. Ongeveer een half jaar lang beoefent ze – ze is een weduwe geworden – het handlezen om

¹¹⁷ Alexandra Nagel, ‘Protocollen en vellen boterhampapier: Inventarisatie van een verzameling handanalyses uit de school van Julius Spier’, in: Klaas A.D. Smelik, Ria van den Brandt & Meins G.S. Koetsier (redactie), *Etty Hillesum in perspectief* (Etty Hillesum Studies 4), Gent: Academia Press, 2012, 61-75, 63-65.

¹¹⁸ JWR verslag van een telefoongesprek met J.M. Fijters-Holm; JWR interviewverslag met Liesl Levie.

¹¹⁹ Rogers, [*Verslag van gesprekken met Liesl Levie*], 26.

een inkomen te genereren. Maar het valt haar te zwaar. Er is te veel wat ze niet weet, omdat Spier allerlei informatie niet mondeling heeft overgedragen, laat staan schriftelijk heeft uitgewerkt.

Tien jaar na de oorlog besluit Levie Nederland te verlaten en volgt ze haar dochters naar de kibboets Ga'led. In Israël ontmoet ze eenmaal Spiers leerling Julie Neumann en maakt voor haar een handanalyse.¹²⁰

Liesl Levie's handleesactiviteiten zijn enigszins vergelijkbaar met die van Mimi Veerman-de Vries. Nadat Mimi Veerman eind januari 1942 proefpersoon is geweest, hebben de leerlingen gevraagd of zij 'geschikt zou zijn voor de chirologie'. Daarop antwoordde Spier dat hij bij het zien van haar buitenhand zich had afgevraagd "of ze al eens zo iets gedaan heeft"; ze zou het kunnen "daar ze een goede intuïtie [heeft]".¹²¹ Vervolgens heeft Spier Veerman-de Vries gratis aan de psychochirologielessen laten deelnemen, omdat hij weet dat het haar aan financiële middelen ontbreekt.¹²² Op een bepaald moment is ook Mimi Veerman opgepakt en naar Westerbork en Theresienstadt weggevoerd. Ze overleeft beide kampen. Terug in Nederland, pakt ze als weduwe Mimi Veerman-de Vries het handlezen op om een bron van inkomsten te hebben. Eenmaal hertrouwd studeert Mimi Götte-de Vries pedagogiek en begint ze een eigen praktijk als pedagoge.¹²³

Op informele wijze is Götte-de Vries altijd handen blijven lezen. Het cursusstencil van Spier, gevuld met telegramstijl-achtige aantekeningen die zij tijdens de lessen in Amsterdam noteerde, heeft ze haar leven lang bewaard. Op een apart vel typte ze de titels van boeken en artikelen over handleeskunde die ze blijkbaar belangrijk vond. Bovenaan het korte gevarieerde lijstje staat Spiers boek, zowel de Engelse uitgave uit 1944 als de tweede druk van de Nederlandse vertaling, uit 1984. Ook *Handen in de schilderkunst en praktijk* van Phyllis Jaarsma is in dit overzicht opgenomen.¹²⁴ Een en ander laat zien dat Mimi Götte-de Vries Spier nooit is vergeten.

¹²⁰ JWR in gesprek met Liesl Levie.

¹²¹ Uit het protocol van Mimi Veerman-de Vries (Bijlage 1, tabel 1 nr. 37).

¹²² Gesprekken van AN met Chaja Kruijssen, 13 december 2008 en 5 oktober 2015.

¹²³ Het protocol van Mimi Veerman vermeldt dat de "bov., Ven." (bovenvenusberg) in de linkerhand duidt op een "paedagogiese aanleg" (Bijlage 1, tabel 1 nr. 37).

¹²⁴ De overige titels op het lijstje van Mimi Götte waren: Benham, *The laws of scientific handreading* (1935); Desbarrolles, *Les mystères de la main* (1972); Ellis, *Karakteranalyse en levens-prognose uit de menschelijke hand* (1933); Hirsch, *Chirologie: Hand en karakter* [1952]; Issberger-Haldane, *Die medizinische Hand- und Nageldiagnostik* (zonder jaartal; facsimile van de 1925 uitgave); Jaquin, *The signature of time: The revealing symbol. The human hand* (1940); Kahn-Koopman, 'Dermatoglyfen en erfelijke afwijkingen', 2141-2146; Hans Kurth, *Die Zukunft deines Kindes, gelesen aus der Hand des Neugeborenen* (1970); Lomer, *Die Sprache der Hand* [vermoedelijk 1979]; Mangin, *Telle main tel homme* (1946), *Étude clinique et psychologie des ongles* (1946), *La main, portrait de l'homme* (1947); Von Mangoldt, *Sinnesstörungen in der Signatur der Hand* (1950), *Kinderhände sprechen* (1951); Parker, *Handboek der handleeskunde* (1936); Révész, *De menschelijke hand* (1941).

11.4.3 Johanna Smelik herziet haar mening over Spier en handlezen

Op aandringen van Etty Hillesum laat Johanna Smelik een keer haar handen aan Spier zien. “Ik moest en zou ook met die handen naar Spier”, herinnert zij zich in het gesprek met Jan Willem Regenhardt, en: “Etty heeft het me kwalijk genomen dat ik nooit naar dat protocol gevraagd heb.”¹²⁵ Hillesum en Smelik hebben vanaf 1935 of 1936 een hechte vriendschap opgebouwd.¹²⁶ Maar met de komst van Spier in Hillesums leven heeft Smelik het gevoel gekregen niet meer echt met Hillesum te kunnen praten. Met tegenzin is ze naar Spier toegegaan en uit een soort rancune heeft ze geen belangstelling getoond voor het analyseverslag dat Hillesum van de sessie maakte. Hier komt bij dat Smelik een aantal keer met Mischa Hillesum een spiritistische seance heeft bezocht. Mischa zou daar vol van zijn geweest. Toen de twee Etty vroegen om een keer mee te gaan, reageerde deze in de trend van ‘ja zeg, toe nou’. Om die reden, en omdat ze ervan overtuigd is dat handlezen onzin is, verwijt Johanna Smelik haar vriendin: “Ja, niet naar Mischa’s spiritistische seances en wel naar die onzin, die gekke handlijnkunde van Spier!”¹²⁷

Los hiervan heeft zich volgens Smelik een “aparte geschiedenis” afgespeeld:

Mien Duymaer van Twist, een actrice die precies het tegendeel was van Etty qua karakter, maakte kennis met Etty. (...) Die Mien Duymaer van Twist deed ook aan handlijnkunde, dus dat was voor Etty zo’n prachtige ontmoeting. Ze zei nog: ‘Je moet zorgen dat je Mien Duymaer van Twist bij Pa Han in huis krijgt.’ Ze dacht ‘dan heeft Pa Han meteen gezelschap [als ik in Polen ben]’. Ik heb Mien nog meegenomen naar Pa Han. Zij heeft hem toen een brief geschreven, een afwijzing. Ze had er helemaal geen zin in. Maar zo enthousiast was Etty dus over Mien en haar handlijnkunde.¹²⁸

Later in haar leven is Johanna Smelik zelf het handlezen gaan beoefenen. Ze zou erbij zijn geweest toen een jongen, wiens handen werden gelezen, te horen kreeg dat hij maar van zijn leven moest genieten, want hij zou niet oud worden. Drie maanden later was die jongen

¹²⁵ JWR in gesprek met Johanna Smelik, deel 1.

¹²⁶ In het gesprek met Regenhardt noemde Johanna Smelik 1934 als het jaar waarin zij Hillesum leerde kennen, maar volgens Klaas Smelik jr. moet dit later zijn aangezien hun vader, Klaas Smelik sr., Hillesum pas in 1935 voor het eerst ontmoette (JWR in gesprek met Johanna Smelik, deel 1; Klaas A.D. Smelik, ‘Romantiek aan de IJssel: De eerste ontmoeting tussen Etty Hillesum en Klaas Smelik senior’, in: Smelik, Van den Brandt & Coetsier, *Etty Hillesum in perspectief*, 49-60).

¹²⁷ *Ibidem*; het citaat is geredigeerd door AN.

¹²⁸ *Ibidem*. Deze anekdote is niet geverifieerd. Johanna Smelik had een “levendige verbeelding” (email van Klaas Smelik jr. aan AN, 29 april 2018). Het is dus mogelijk dat het verhaal geen grond heeft. Wilhelmina Harmance Martine (Mien) Duymaer van Twist (1891–1967) is driemaal bij Philip Meerloo geweest voor een consult. Meerloo had een van haar handafdrukken in zijn boek willen opnemen (archief Philip Meerloo). Actrice en schrijfster Marjan Berk (g. 1932) vertelde dat Duymaer van Twist haar rond 1959 eenmaal in de handen heeft gekeken en toen voorspelde “dat het in de liefde niets meer zou worden” (telefoongesprek van AN met Marjan Berk, april 2012).

overleden. “Dan zeg je niet meer ‘dat [handlezen] is onzin’”, reflecteert Smelik.¹²⁹ Vermoedelijk begrijpt ze door deze ervaring Hillesums ‘geloof’ in de handleeskunde. Zelf is ze, zo geeft ze aan, een “fervent handlijnkundige” geworden en claimt ze er veel resultaten mee te hebben geboekt.¹³⁰ Ze krijgt grote bewondering voor Spier. Vandaar dat ze het voor hem opneemt als hij na de verschijning van *Het verstoorde leven* (1981) door Swiep van Wermeskerken als een goeroe wordt weggezet. “Het knappe van Spier was”, aldus Smelik in haar repliek, dat hij Hillesums “vele innerlijke antennes, die haar scherpe verstand verre overtroffen” “tot bewust-zijn” heeft gebracht.¹³¹

11.4.4 Henny Neitzel-Tideman wil ‘S.’ recht doen en schrijft een essay over hem

Als laatste leerling die een handleeskundig spoor nalaat, moet Henny Tideman worden genoemd. Volgens Spier bezat Tideman een “seelische Intelligenz”.¹³² Hij achtte haar, zoals hij aan zijn verloofde Hertha liet weten, een begaafde en ijverige *Schülerin*. Maar een volle baan, de spanningen van de oorlog, verhuizingen, gezondheidsproblemen en een ongelukkig huwelijk, zorgen ervoor dat Henny Neitzel-Tideman zich op andere zaken moest concentreren en na het overlijden van Spier het handlezen nooit meer heeft beoefend. Wel is zij direct na Spiers heengaan op zoek gegaan naar een mogelijkheid om een boekje met ‘wijsheden van Julius Spier’ uitgegeven te krijgen.¹³³ Ook heeft zij haar dagboeken uit die tijd, verschillende cursus-aantekeningen en het cursusstencil *Methode der Handanalyse* altijd bewaard. Tegen de tijd dat *Het verstoorde leven* uitkomt en de uitgever haar opzoekt, is ze, zoals ze zelf zegt, “Etty ‘bijna’ vergeten”, maar Julius Spier niet.¹³⁴ Waarschijnlijk is Spier Tidemans grote liefde, niet haar Zwitserse echtgenoot. Zo heeft ze vijf jaar na de oorlog en drie jaar vóór haar huwelijk aan Spierclubvrienden geschreven dat zij in Groningen, waar zij indertijd woont, nooit een man spreekt en met “Sehnsucht” terugdenkt aan “de heerlijke middagen met Spier”.¹³⁵ Ook

¹²⁹ JWR in gesprek met Johanna Smelik, deel 1. Het interviewverslag wekt de indruk dat Mien Duymaer van Twist deze voorspelling had gedaan en dat Johanna daarbij aanwezig was. Klaas Smelik jr. liet weten deze anekdote sinds 1955 van zijn halfzus Johanna te hebben gehoord. Daarin speelde dan zij, Johanna, de hoofdrol, niet Duymaer van Twist (email van Klaas Smelik jr. aan AN, 29 april 2018).

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ Smelik, ‘Open brief aan mevrouw Van Wermeskerken’, 20; vergelijk § 2.2.

¹³² Hillesum, *Het Werk*, 581 (12 oktober 1942); brief van Julius Spier aan Hertha Levi, 30 januari 1940 (archief Michael Freyhan; zie het citaat in § 7.2.2).

¹³³ Nagel, ‘Wanneer schreven Henny Tideman en Etty Hillesum in *Levenskunst?*’, 154-155; *Id.*, ‘Henny Tideman en de wijsheden van Julius Spier en anderen’, 163-167.

¹³⁴ Henriëtte M. Neitzel-Tideman, *Wie was de ‘S.’ van Etty?*, (Alexandra Nagel, redactie), ongepubliceerd essay, 2010, (22 pp.), 1 (het origineel bevindt zich in het archief van Pim & Pia Tideman).

¹³⁵ Brief van Henny Tideman aan Hanneke en Pieter Starreveld, 9 juni 1950 (archief Denise de Costa). Zie ook de video-opname van het interview van Tineke Metz met Tineke (Tien) van Heulen over Henny Tideman [ca. 2006], (archief Etty Hillesum Centrum, Deventer). Henny Tideman en Carl F. Neitzel (1895–1964) trouwden op 6 oktober 1953. Neitzel was ongelukkig in Nederland en in het huwelijk. In 1957 keerde hij naar Zwitserland terug, alwaar hij overleed voordat een slepende echtscheidingsprocedure tot een afronding kwam.

staat op het nachtkastje van haar flat in Zeist, waar ze in december 1967 naartoe is verhuisd, geen foto van haar overleden man, maar van Julius Spier.¹³⁶

Zodra Neitzel-Tideman als gevolg van het succes van *Het verstoorde leven* veelvuldig voor 'praatjes' wordt uitgenodigd, geeft ze daar gehoor aan. Men vraagt haar om over Etty Hillesum te vertellen, aangezien zij Hillesum persoonlijk heeft gekend. Telkens brengt ze dan nadrukkelijk Spier ter sprake om hem "beter tot zijn recht te doen komen".¹³⁷ Ze vertelt dat Spier geen *handlijnkundige* was, maar een *handkundige*. Spier had aandacht voor de héle hand, de palmen waren slechts een onderdeel van de handanalyse geweest. Ze benadrukt verder dat hij niet aan waarzeggen deed en een grote invloed had op de ontwikkeling van Etty Hillesum.

In 1985-1986 is Neitzel-Tideman bezig om een klein boekje over Spier te schrijven. In de inleiding van dit ongepubliceerde essay onder de titel *Wie was de 'S.' van Etty?* legt ze uit dat de aanleiding voor het schrijven de publicatie van Hillesums dagboeken is. *Het verstoorde leven* is "met razende snelheid over de wereld" gegaan en Hillesum komt hierin naar voren "als een heilige, als een heldin, een filosofe, een schrijfster eerste klasse...".¹³⁸ Graag onderschrijft Tide-uit-de-dagboeken dit alles, maar, vraagt ze retorisch, waar is Spier gebleven? Naast God, die haar de aanleg voor schrijven gaf en haar op haar weg begeleidde, was Spier de man aan wie Hillesum alles te danken had. Hij had haar uit de bolster gepeld, waarin ze als het ware gevangen had gezeten. Over Hillesum zijn artikelen geschreven en colleges gegeven; er zou nog wel meer verschijnen en gebeuren. Goed, dit mag van Neitzel-Tideman,

[m]aar waar blijft Spier? Zou Etty zelf zo dankbaar zijn voor het feit dat men hem een *charlatan* noemt? Degenen die Spier even goed hebben gekend als zij, en misschien zelfs beter, weten dat hij overal in haar boeken verscholen is!¹³⁹

De vroegere vriendin van Hillesum gaat in haar manuscript betrekkelijk uitgebreid in op het handlezen. Ze wijst onder meer enkele uitspraken aan waarvan het lijkt dat ze uit Hillesums mond komen, maar die in werkelijkheid van Spier afkomstig zouden zijn.

De verschijning van de integrale editie van Hillesums werk, *Etty* (1986), brengt Neitzel-Tideman ertoe haar project te staken. In die uitgave vindt zij Spier beter tot zijn recht komen dan in *Het verstoorde leven* en *In duizend zoete armen*. Haar 'boekje' is niet meer nodig. Toch verzoekt zij vóór haar overlijden familieleden zorg te dragen voor de publicatie van haar manuscript.¹⁴⁰

Het initiatief van Henny Neitzel-Tideman om haar herinneringen aan Julius Spier op papier te zetten, is dus een direct gevolg van het succes van de verschijning van een selectie uit

¹³⁶ Hillie van de Peppel, 'Herinneringen aan Henny Neitzel-Tideman en Peter Dijkema', *C.H.S.-Re nisten Zetten*, 2014, 6-7, 7.

¹³⁷ Brief van Henny Neitzel-Tideman aan Hanneke en Pieter Starreveld-Stolte, 14 maart 1984 (archief Denise de Costa).

¹³⁸ Neitzel-Tideman, *Wie was de 'S.' van Etty?*, 1.

¹³⁹ Neitzel-Tideman, *Wie was de 'S.' van Etty?*, 1-2.

¹⁴⁰ Persoonlijke communicatie van AN met Pim en Pia Tideman-Kalt, 20 november 2009.

Hillesums dagboeken en de negatieve receptie die daaruit voor Spier voortvloeide (zie § 2.1). De publicatie van Spiers *Worden wie je bent: Een inleiding in de psychochirologie* (1982) is eveneens een direct gevolg van het succes van *Het verstoorde leven*. Ondanks de moeilijkheidsgraad van dit boek – en een kritische recensie¹⁴¹ –, heeft *Worden wie je bent* ervoor gezorgd dat Spiers psychochirologie in een nieuw, niet per definitie handleeskundig milieu onder de aandacht is gebracht.

Vermoedelijk zijn, behalve Hertha Grove-Levi, Spiers andere niet-Nederlandse en nog in leven zijnde leerlingen en cursisten niet op de hoogte geweest van de publicatie van Hillesums werk. Zij zullen daardoor geen weet hebben gehad van de negatieve beeldvorming die hun voormalig leermeester sinds de jaren tachtig ten deel is gevallen.

In de herinneringen van bijna alle bovengenoemde personen komt Spier naar voren als de getalenteerde, sterk intuïtieve handlezer van wie ze een bepaalde periode les hebben gehad; een man die het toekomst voorspellen ten strengste verbod en mensen in hun wezenskern wilde bekrachtigen. Misschien dat zij hem ook zagen als een man die vrouwen aantrok, een charmeur, maar zij hebben zich, voor zover bekend, daarover nooit in specifieke zin uitgelaten.

Opmerkelijk is tenslotte dat bij meerdere leerlingen een sterke intuïtie of buitengewone gevoeligheid is waargenomen en dat Spier bij sommigen deze aanleg aan hun handen heeft gezien. Dit wekt de indruk dat intuïtie en eventueel een paranormale gave voor Spiere belangrijke criteria waren om in te schatten of iemand een goede handlezer zou kunnen worden.

¹⁴¹ Anoniem, 'Julius Spier en de onzin waarin je moet geloven', *Trouw*, 28 maart 1983. Een neutraal positieve recensie was van Henk Egbers, 'Handen vertellen veel over de mens: Etty Hillesum bracht Julius Spier terug', *De Stem*, 7 januari 1983.